



ФАН ВА ТУРМУШ

Зомирхан

ТИЛАК

Оппоқ гуллар мени тўссин
 бўхтон тошлардан,
 Оқ кўйлақлар тикиб беринг,
 эй, Момо Ҳаво.
 Майли, Дунё чўкиб кетсин
 аччиқ ёшлардан,
 Пок дилларни сақлаб қолгин,
 меҳрибон Худо!
 Пок йўл учун қалқон бўлсин
 Инсоннинг ақли,
 Одам Ато, ато қилинг сиз
 менга Бардош.
 Азбаройи, сенга меҳрим
 поклиги ҳаққи
 Нигоҳингга никоҳланиб
 қолайин, Қуёш!

Дилфуза КОМИЛОВА,
 11-синф ўқувчиси.
 Наманган.



Қурбонлик келтираётган қоҳин.



Танга сақланган хумча.



Олтин аравача.



«Оғу тушди ошимга...»



ТАБИАТ ИНЪОМИ

Ботаника боғи Ўзбекистон Фанлар академияси илмгоҳининг бешта илмий лабораториясида ва тажриба-саноат бўлимида муҳим илмий ва амалий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Ботаника боғида наботот оламининг энг нодир намуналари жамланган. Унинг катта майдонида дунёнинг турли минтақаларида — Осиё, Оврупо, Африка, Америка қитъаларида ўсадиган дов-дарахт, бута ва тур-

ли хил анвойи гуллар ўлкамиз иқлимига мослаштирилмоқда.

Ўзбек олимларининг фидокорона меҳнатлари тўфайли эндиликда бу илмгоҳ боғда 6 мингга яқин наботот авайлаб парвариш қилинмоқда. Илмгоҳ олимлари 400 навадан зиёд доривор ўсимликларни етиштириб, уни дорихоналарга мунтазам етказиб бериб, кишиларимиз саломатлигини тиклашларида ўз ҳиссаларини ҳам қўшишмоқда.



Сураткаш С. ДОВИДОВ.



Илм олмакка интилиш
ҳар бир муслим ва
муслима учун қарзу фарз
ҲАДИС



1933 йилдан чиқа
бошлаган
июль — 1991

Таъсисчи
Ўзбекистон
Фанлар
академияси

БОШ МУҲАРРИР:
Комилжон ЗУФАРОВ

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:
Абдували АБДУВАҲОБОВ
Абдумавлон АБДУЛЛАЕВ
Жўра АБДУЛЛАЕВ
Турсун АЗЛАРОВ
Аҳмадали АСҚАРОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Бўри АҲМЕДОВ
Иброҳимжон ИСКАНДАРОВ
Наби МАЖИДОВ
Ермуҳаммад МУБОРАКОВ
Муҳаббат ОБИДОВА
Уктам ПРАТОВ
Ҳайдар ПУЛАТОВ
Уткир РАСУЛОВ
Асомиддин РАФИҚОВ
Елқин ТЎРАҚУЛОВ
Ҳусниддин УМАРЗОДА
(масъул котиб)
Комил ҲОЛМУҲАММАД
(бош муҳаррир ўринбосари)
Мурод ШАРИФХЎЖАЕВ
Мамажон ЭГАМБЕРДИЕВ
Наримон ҲОТАМОВ

БУЛИМ МУҲАРРИРЛАРИ:
Рустам ОБИД
Оқилхон ОДИЛХОН
Санд МУРОД

МУҲАРРИРЛАР:
Маҳфуза АСАДУЛЛА қизи
Рустам БОЙТЎРА

Ассалому алайкум азиз муштарий!
Ойноманинг ушбу сониди

ХАЙРУЛЛАЕВ М.	
Қадриятларимиз қадри	2
Қурама	4
ГАНЕЕВ Р.	
Голография ютуқлари	6
ИНОМОВ Т.	
Ҳаммада бор қобилият	8
ЗОКИРОВ Ш., СОАТОВ А.	
Бу қадим йўллар	10
АСҚАРОВ А.	
Мулоқот қарвони	13
БОЛТАЕВ А.	
Саклар календарими!	15
Ҳадис	16
ЭШОНОВА М., ЗОҲИДОВА Ф.	
Дельфиннинг минг бир касби	18
ТИЛОВОВ Т.	
Тириклик манбаи	19
МУСАЕВ П.	
Миллий мактаб: бугуннинг қайғуси	20
МУНАВВАРОВ Э.	
Ҳазрати Сом шаҳри	22
РАҲМАТУЛЛАЕВ О.	
Заҳар исканжасида	25
Совет разведкаси америка атомини қандай «парчалади».	26
АЗИЗХЎЖАЕВ Р.	
Устоз Мунавварқори	29
ОБИД Р.	
Бехосият ва хосиятли жойлар	30

каби мақолаларни ўқийсиз.

Муаллифларнинг мулоҳазалари ойнома муҳарририяти ва таҳририятнинг нуқтаи назарига ҳар вақт ҳам тўғри келавермаслиги мумкин.

МУҚОВАДА

Муқовадаги суратлар мақола мазмунини бойитиб, тўлдирибгина қолмай, ўзи ҳам кўп нарсалар хусусида ҳикоя қилиб бериши мумкин. Жумладан, «Олтин аравача». Амударё хазинасидан бўлмиш бу нодир топилма милоддан аввалги III асрга оиддир. У Лондондаги Британия музейида сақланмоқда.

Қолган суратларнинг ҳам ўз тарихи бор.

КЕЛГУСИ СОНДА

● Қайта қуриш даврида нимани қайта қуриямиз ● Фан, жаҳмиёт ва биз ● Жаҳоншумул кашфиётлар қилиш қўлимиздан келадими ● Жин, алвастилар борми! ● Хориждаги ўзбек адиблари билан мулоқот ● Бир сирли ўлим тафсилоти.

ҚАДРИЯТЛАРИМИЗ

ҚАДРИ

Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси Музаффар ХАЙРУЛЛАЕВ билан илмий-назарий суҳбат

— Қайта қуриш маданий қурилишимизга, маданият соҳасида олиб борган фаолиятимизга қандай таъсир кўрсатди, қандай хатоларга йўл қўйилди? Бу ҳақда нималарга эътибор бериш даркор?

— Қайта қуриш ҳаётимизнинг турли соҳаларидаги жуда кўп хато ва камчиликларимизни, нотўғри йўл-йўриқ олиб яшаганимизни фош қилди, давлатни бошқариш, унга раҳбарлик қилишда жиддий нуқсонлар мавжудлигини кўрсатди. Бир томондан, назаримиздаги ақидачилик, сиёсатдаги буйруқ ва топшириқбозлик, мақтанчоқлик, иккинчи томондан, назария, сиёсат ва амалиётнинг бир-биридан узилиб қолиши ҳаётимиздаги хатоларнинг кўпайиб боришида, ижтимоий ривожланишни идора этишда салбий роль ўйнади. Натижада биз дунё ижтимоий-маданий тараққиёт тажрибасидан ажралиб қолдик.

Бу нуқсонлар маънавий-маданий ривожланиш соҳасида ҳам ўзининг кенг ифодасини топди. Улар ҳақида гап юритиш маданий тараққиётда чиндан ҳам қўлга киритилган тарихий ютуқларни инкор қилиш ёки улардан кўз юмиш, уларни камситиш учун эмас, бу ютуқлар билан биз кўп йиллар давомида ҳақли равишда ғурурланиб келдик, балки бу нуқсонларни йўқотиш, уларни бошқа такрорламаслик ва олдини олиш учун зарур.

Бу ўринда сўнгги асрлар давомида феодал қоқоқликда бўлган ўлка — Туркистоннинг ярим асрдан сал кўпроқ даврда Оврупо маданияти ютуқларидан кенг баҳраманд бўла олганлиги, бу ерда ҳозирги замон олий илмгоҳлари, фан марказлари, санъатнинг турли шакллари ривожлантиришга қаратилган ўқув юртларининг ташкил топиши, саноат ва нақлиёт тараққиёти ва бунга ўхшаш ютуқларни қайд этмаслик мумкин эмас. Лекин шу билан бирга, ўлкамизда жорий этилган ва кўкларга кўтарилиб мақталган «нокапиталистик тараққиёт»нинг камчилиги — нуқсонларини эндиликда баралла, қўрқмасдан айтиш, турли юлғичликлар, маънавий-ғоявий ҳаётдаги тазйиқ, қўрқитишлар, камситишлар, миллатчиликда айбашлар ва унинг азобларини ҳам халқ унутмайди.

Шуни қайд этиш лозимки, бу нуқсонлар фақат Урта Осиё жумҳурияларидагина эмас, ҳамма жойда ўзига хос шаклларда рўй берди. Бу умумраҳбарлик бошқарув системаси ва



услубининг ва у асослаган методологик ғояларнинг нуқсони эди.

Умуман, социалистик жамият маданияти ҳақида, маданий қурилишимиз ҳақида гап борганда, унинг уч таркибий қисми — назария, сиёсат, амалий фаолиятнинг узвий боғлиқ эканлигини, йўл қўйилган нуқсонлар шуларнинг ҳаммасига оид эканлигини унутмаслик лозим.

Узоқ йиллик социалистик қурилиш, партиянинг назарий фаолият жараёни тўғрисида маданият назарияси вужудга келиб, у марксча-ленинча маданият-шунослик, марксча-ленинча маданий назарияси номини олди. Бу назарияга асосланиб, партия маданий қурилиш вазифаларини ҳаётга татбиқ этиш сиёсатини ишлаб чиқди ва шунга амал қилди. Бу сиёсат маданий ривожланишимиз тажрибасини вужудга келтирди. Йўл қўйилган нуқсон, хатолар бу уч соҳа ва уларнинг ўзаро муносабати вужудга келиши ва амалга оширилиши жараёнида юз берди.

Аввало шуни қайд этмоқ керакки, 20—30-йилларда, сўнграқ ҳам бегуноҳ қувғинга, сургунга учраган, қатл қилинган, оғир жазоларга дучор бўлган миллионлаб совет кишиларининг салмоқли қисми маданий-маънавий бойликларимизнинг ижодкорлари, жамият ақлий даражасини ифодаловчи зиёлилар эди. 1922 йилдаёқ 150 га яқин ижодий зиёлилар, илм-фан, маданият ташкилотчилари Россиядан қувғин қилиниб, ташқарига чиқариб юборилди. Булар орасида йирик фай-

ласуфлар, Ленинград ва Москва до-рилфунуни раҳбарлари ҳам бор эди. Улар Октябрь инқилобидан олдин илм-маданият соҳасида фаол меҳнат қилгани тўғрисида янги ҳоқимият, совет давлатига ишончи-эътиқоди шубҳа остига олинди. Аниқ айблари бўлмаган ҳолда уларга ёппасига ишончсизлик билдирилди. Сталин даврида мустақил тафаккурга эга бўлиш, ижод эркинлиги қувғинга учрагани, маънавий ташаббус бўғиб келингани ҳозирда ҳаммага аён бўлиб қолди. Масалан, яқинда бекор қилинган, лекин узоқ йиллар давомида маданият тараққиётида ниҳоятда салбий роль ўйнаган ҳужжат — ВКП(б) Марказий Комитетининг 1947 йилдаги «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақидаги қарори ўша даврдаги партия маданий сиёсатининг энг ёрқин намуналаридан биридир.

— Узоқ йиллар давомида тарғиб этилган маданиятдаги синфийлик, партиявийлик масаласига энди қандай ёндошмоқ керак?

— Ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёт соҳасидаги сиёсат маълум жиҳатдан Сталиннинг 30-йиллар охирида нашр этилган «Ленинизм асослари» деб номланган асарлари тўпламида олға сурилган «социализм қуриш, унинг ғалаба қила бориши жараёнида капиталистик дунёнинг рашк ва тазйиқи тўғрисида мамлакат ичида синфий курашнинг авж олиши» ҳақидаги назарий фикрга асосланар эди.

Бу фикр мафқуравий курашнинг ҳам борган сари кучайишини, маънавий ҳаётда ҳам ғайрисоциалистик ғоялар ва кучларнинг ортиб боришини назарда тутар ва уларга қарши қаратилган сиёсатни авж олдиришни мақсад қилиб қўйган эди.

Маданий қурилиш соҳасида бундай назарий таълимот ва унинг сиёсатга бевосита сингдирилиши бошқа соҳалардагидек мислсиз қурбонларга олиб келди, маданий тараққиёт унинг ички зиддиятларини қидириб топиш ва авж олдириш, тўхтовсиз ўзаро курашлар йўлига буриб юборилди. Бу жараён замонавий маданий ҳодисаларнигина эмас, ўтмиш маданият тарихини, маданий меросни ўрганишда ҳам асосий мезонга айланиб кетди.

Маданий меросни, маданият тарихини ўрганишда ҳам шу қондага биноан кўп тарихий ҳодисаларни ҳозирги синфий манфаатимиз, ғоявийлик нуқ-



таи назаридан талқин этишга уриниб, уларни бирёқлама ёритишга йўл қўйилди, дунё илмида кенг маълум бўлган қатор тарихий воқеаларни синфий манфаатимизга мос келмагани учунгина четлаб ўтдик, уларнинг тарихий аҳамиятини инкор этиб келдик, кўп ҳолларда уларга нотўғри, бирёқлама баҳо берилди. Илмий ҳолислик ҳақидаги фикрни ҳар доим ва ҳаммадан кўра кўпроқ олға сурган бўлсак-да, амалда мутлоқлаштирилган, бош ва асосий ақидага айлантирилган синфийлик, партиявийлик тарихий ҳақиқатни бирёқлама ёритишимизга олиб келди. Масалан, узоқ йиллар давомида, меросни ўрганиш соҳасида маънавий тарихимизда жуда катта ўрин тутган тасаввуф — суфизм ва унинг мактабларини ўрганишни инкор этиб келдик, ҳолбуки бу дунё илмий адабиётида жуда кенг ўрганилаётган мавзулардан ҳисобланади. Биз жуда кўп машҳур мутафаккир адибларимизнинг (Саъдий, Деҳлавий, Жомий, Навоий, Машраб ва бошқалар) ижодий-маънавий дунёси ва маданиятимиз тарихига қўшган ҳақиқий ҳиссасини суфийлик назарияси ва амалиётини ўрганмай туриб ҳолис ёритолмаймиз. Ахир, бу буюк адибларимизнинг ижоди илғор, инсонпарвар, унинг асосида ётган ғоявий мотивлари эса тўлиғича реакция бўлиши мумкин эмас-ку. Уз вақтида Яссавий, Нақшбандий, Темур ва темурийлар, Хўжа Аҳрор, Бобур каби буюк зотларнинг чуқур зиддиятли фаолиятини ўрганишга бўлган интилиш синфийликдан чекинши, уларни идеаллаштиришга бўлган уриниш деб баҳоланиб, қоралаб келинди. Шунингдек, маданиятимиз тарихида шубҳасиз ижобий аҳамият касб этувчи, лекин мураккаб ва зиддиятли ҳодиса — жадидизм ҳаракати буржуа мафкурасини тарғиб этишга йўйилди.

Дин, хусусан, ислом тарихи, унинг маданиятга таъсири, манбаларини илмий ёритишда дунё илмидан орқада қолиб кетдик. Чунки бу узоқ вақт давомида ман этилган салмоқли соҳалардан бири эди. Ҳозирда атеистик тарғибот ва ташвиқотнинг бетаъсирлиги маълум жиҳатдан дин тарихи соҳасидаги саводсизлигимизнинг натижасидир.

Қайта қуриш туфайли маданият моҳиятини ва маданий бойликларни тушуниш, талқин этиш масаласида муҳим бурилиш рўй берди. «Темир девор»ни олиб ташлаш, инсониятнинг кенг тараққиёт оқимига қўшилиш, қарама-қаршиликни умуминсоний манфаатларни амалга ошириш асосида ҳал этиш ҳозирда асосий йўналиши бўлиб қолди.

20—30-ҳамда 50-йилларда ғоявийликдан, синфийликдан чекинишда айбланган, маданиятда социалистик ғояларни инкор этишда, социалистик реализм методини бузишда, душманликда қораланган қанча-қанча ижодий зиёлилар, маданият арбобларининг номлари, фаолияти, асарлари ниҳоят

тиклана бошланди, қайта нашр этишга киришилди. Ҳозирда турли фикрлик — плюрализм, ижодий эркинлик, кўп партиявийликнинг вужудга келиши, умуминсоний қадриятларни ўрганиш бош ўринга чиқиши муносабати билан санъат-адабиётдаги асосий услуб — социалистик реализмнинг ягона услуб бўла олмаслиги, бошқа услубларнинг қимматини тан олиш ва ўрганиш, бу соҳада ҳам ранг-баранглик масалалари кенг муҳокама этилмоқда.

Биз барча фикрлар, услуб ва услублардан хабардор бўлишимиз, билишимиз, уларни таққослаган ҳолда ютуқларидан ижобий ўрганиб, жамиятимиз, инсонлар манфаати йўлида фойдаланишимиз лозим.

Қайси сиёсий-ижтимоий даврда бўлмасин инсон учун ғамхўрлик, унинг моддий, маданий-маънавий эҳтиёжларини қондириш, инсонийлик даражасини кўтариш соҳасида эришилган ютуқлар ҳар қандай давлат томонидан қабул этилиши, ўзлаштирилиши зарур, ҳозирги ва келгуси ижтимоий жараён шунини тақозо этади. Сиёсий тузумнинг ҳар хиллигидан келиб чиқувчи зиддият бу ютуқларни инкор этиш уларни ҳамдамлашишдан воз кечишга инсониятга зарар келтиришга олиб боради. Қайта қуриш бунинг бизга яхши тушунтириб берди. Ҳозирда барча олий ўқув юртиларида жаҳон халқлари маданияти тарихини ўқитиш курси киритилди — бу умумбашарий қадриятлар, маданий бойликларни ёш авлодга ўргатиш соҳасидаги бошланғич қадамлардандир.

Мен ўзим ҳам жуда кўп мамлакатларда бўлиб, у ердаги ҳаёт тарзини кузатиш имконига эга бўлганман. Шу боис айта оламанки, хориждаги ютуқларни инкор этиш, уларнинг юксалишидаги намунали томонлардан кўз юмиш — худбинлик, маданиятсизлик ва зарарлидир.

— Ҳозирда жумҳуриятлар мустақиллигининг кучаюви, миллий маданият ривожига эҳтиёжнинг ошуви муносабати билан маданиятларнинг байналмилаллашуви масаласига қандай ёндашиш мумкин?

— Миллий масалани талқин этишда биз ҳаётдан узилиб, ғояларимиз тасавурида илгарилаб кетдик. Уйлаганимизни ҳақиқат деб билдик. Кўп йиллар давомида миллий масала узил-кесил ҳал этилди, деган тасавури билан яшадик. Бу фикр миллий муносабатлар ҳақидаги назарий тафаккурни, илмий-тадқиқотларни чалғитди, шу билан бирга ҳаётимизнинг кучли байналмилаллашуви жараёни тўғрисида нотўғри, ниҳоятда юзаки тасавурини туғдирди. Бу ўз навбатида ўша давр тушунчаси бўйича социализм ва коммунизм тантанаси натижасида ССЖИ да тез орада миллатларнинг қўшиливи, ягона миллатнинг ташкил топиши ҳақидаги фикрга олиб келди. Миллий тараққиёт ижтимоий-

сиёсий тараққиёт билан тенглаштирилди, жумҳуриятларда сиёсий ривожланиш, ғоявий ишларни кучайтириш билан ўз-ўзидан миллий муаммолар ҳал этилади, деган хом хаёл ҳукмрон бўлди. Шунингдек, миллий маданиятлар байналмилаллашувини тезлаштириш, турли миллий тилларнинг қоришуви ва аста-секин ягона тилнинг вужудга келиши ҳақидаги назариялар олдинга сурилди. Турғунликнинг сўнгги йилларида, хусусан, бизнинг жумҳуриятимизда ҳам маданиятларни байналмилаллаштириш, бу соҳадаги партия сиёсатини амалга оширишга бағишланган турли китоблар, йўғин ва анжуманлар кўпайиб кетди.

Бу ўринда мен адабиётларда қабул этилган миллий «маданиятларни байналмилаллаштириш» атамасига эътироз билдирмоқчиман. Унинг мазмунида субъектнинг (давлат, партия) маданиятларнинг ўзаро таъсир жараёнида яқинлашиб боришидек ҳолис жараёнга сунъий равишда аралашуви, бу жараённи тезлаштиришга қаратилган ҳаракат маъноси ҳам ифодаланади. Ҳолбуки, бу жараён ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳар томонлама пишиб етилган бўлиши ва маънавий эҳтиёж даражасига кўтарилиши лозим эди.

Бу шароит ва эҳтиёжлар етилмасдан туриб маданиятларни яқинлаштириш ва қўшишга интилиш — сунъийликдир ва ҳеч қачон кутилган натижани бермайди.

Қайта қуриш миллатнинг сақланиши, миллий маданиятнинг ривожини, маънавий меросни чуқур ўрганиш билан узвий боғлиқ эканини англашга, миллий онгнинг уйғонишига, миллий ташаббус, миллий ғурурнинг уйғона боришига имкон яратди, миллий жумҳуриятларнинг ўз-ўзини идора этишга, иқтисодий-ижтимоий тараққиётда мустақилликка интилишини кучайтирди.

Ҳозирда барча жумҳуриятларда миллий маданият хусусиятларини ривожлантириш, миллий маънавий-маданий меросни ўрганишга қаратилган ҳаракатнинг кучайиб бориши характерлидир. Хусусан, қатор миллий жумҳуриятларда миллий тилларнинг давлат тили деб қабул этилиши, миллий тилларни тиклаш ва ривожлантиришга интилиш бунинг ёрқин миқсолидир.

Маданиятимизнинг байналмилаллашуви бир томонлама эмас, кўп томонлама, баробар интилишни назарда тутди. Бу жараёнда барча миллат, каттами, кичикми, тенг ва баробар жавобгарлик ҳиссини сезмоғи даркор. Бундай муҳим маънавий, ғоявий масалада миллатларни «ака миллат», «ука миллат»га ажратиш

назарияда ҳам, амалиётда ҳам нотўғри хулосаларга олиб келади.

Жумҳуриятларнинг суверенитетини мустақимлаш, мустақилликка ўтиш муносабати билан миллий маданиятни ривожлантириш масаласи ниҳоятда муҳим аҳамият касб эта бошлади. Миллатнинг мустақил миллатлигини кўрсатиб турувчи нарса — унинг тили, маданий бойликлари, мероси, анъаналари, тарихи ва маданий-маънавий хусусиятларининг мажмуидир. Бу хусусиятлар йўқолиб борса, миллат ҳам йўқолиб боради.

Сўнгги йиллар давомида шимолда яшовчи кўпчилик миллатлар шундай бир ижтимоий-иқтисодий шароитга тушиб қолдики, бу шароит уларга хос бўлган миллий хусусиятларнинг йўқолиб боришига олиб келди.

Бизда ҳам айрим жойларда вужудга келган бундай шароитлар баъзи ёшлар ўртасида ўз миллий хусусиятларини, тили, анъаналарини унутишга олиб келаёзди. Ўзбек миллий маданияти, тарихи, тили, анъаналарини тарғиб қилиш, уни ёқлаб ҳимоя этишни ҳаттоки миллатчилик деб айблаш даражасига бориб етдик. Ўз миллий маънавийлигига бефарқ, русча сўзлар, русча одатларга берилиб кетганларни эса байналмилаллик руҳида тарбияланганлар деб баҳоладим.

Рус тили, рус маданиятини билиш, ўрганиш албатта ҳам қарз, ҳам фарз, бу умумий маданий ривожланиш, маданий даражани ошириш учун, ниҳоятда муҳим ва фойдалидир. Лекин ҳеч қачон, бу шубҳасиз илғор жараён ўз она тили, маданиятини инкор этиш, менсимаслик ҳисобига бўлмаслиги керак, акс ҳолда бу — маданиятсизлик, худбинлик, савиясизликдир. Лекин шу билан бирга ҳар бир миллий жумҳуриятнинг ўзини суверен деб ўз она тилини давлат тили деб эълон этиши мажбуран байналмилаллаштиришга қаратилган норозилик эмасми, ўз-ўзини, ўз маънавиятини ҳимоя этишга бўлган интилишнинг кўриниши эмасми!

Шу вақтга қадар маданиятларнинг байналмилаллашуви, дея, асосан мамлакат ичидаги жараёни, социалистик жараён билан боғлиқ бўлган масалаларнигина талқин этиб келдик. Биринчи социалистик мамлакат ССЖИ га, социализмга, яъни ҳозирда эътироф этилаётган, тоталитар режимга, партияга, аниқроғи партаппаратга садоқатли бўлиш (бу йўлда ўз миллатидан, миллий маданиятидан узоқлашса-да) байналмилаллик тушунчасига тенглаштирилди.

Эндиликда маълум бўлдики, бундай садоқат, барча миллатлар, биринчи навбатда рус миллати бошига қанча азоблар, қийинчиликлар солмади.

— Сиз халқимизнинг фалсафий меросини ўрганиш масалалари билан кўпдан шуғулланиб келасиз, бу соҳада ҳам юқорида айтиб ўтилган хатокамчиликлар ўз аксини топгани шубҳасиз. Ҳозирда уларни тузатиш йўли-

да қандай ишлар олиб борилмоқда?

— Биз маданий меросни, жумладан ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихини ўзлаштирганимизда фақат марксча-ленинча методология асосида иш олиб бордик. БИРИНЧИДАН, биз ҳақиқатда ҳам шу методологиянинг ягона ҳақиқий методология эканлигига чиндан ишониб келдик. Мактабда ҳам, институт, аспирантурада ҳам, сўнгги амалий-илмий фаолиятимизда ҳам шубҳасиз ишонч руҳида тарбияландик; ИККИНЧИДАН, методологиядан қайси бир шаклда бўлмасин, бирон ҳарфидан бўлса ҳам чекиниш, шубҳаланиш, эркинлик мафкуравий қораланишга олиб келар эди. Ҳозирда бу методология ижтимоий-иқтисодий тараққиёт тажрибаси ва таъйиқи остида тузатишларга муҳтож бўлиб қолди. Бунга мисоллар кўп.

Масалан, 1970 йилларнинг бошларида ЎзФА муҳбир аъзоси Р. Набиевнинг Қўқон хонлиги, олим Эргаш Рустамовнинг Аҳмад Яссавий ҳақида, шунингдек, Ҳусайн Бойқаронинг шеърлари, атоқли олим, академик Иброҳим Мўминовнинг Амир Темур ҳақидаги рисоласи ва XV аср тарихчиси Али Яздийнинг Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган «Зафарнома» асарининг факсимиле (кўчирма нусхаси) чоп этилган эди.

1974 йили Ўзбекистон КП Марказий Қўмитасининг махсус қарори қабул қилиниб, унда юқорида тилга олинган нашрларнинг ҳаммаси ўтмишни идеаллаштириш, синфийликдан чекинишда қораланди. Бу юқоридаги асарларнинг муаллифлари ва ноширлар зиммасига оғир юк бўлиб тушди, уларга катта маънавий азоб етказди.

Юқоридаги асарларнинг қораланганлигига қарамай, айрим камчиликларидан қатъи назар улар зиёлилар, умуман, масаланинг моҳиятини тушунувчилар томонидан жуда яхши қўтиб олинган эди. Бу асарларни ҳозирда ҳеч қаердан топиб бўлмайди.

Қайта қуриш туфайли Яссавий меросини нашр этиш ҳам, Темурнинг Урта Осиё тарихидаги муҳим ролини ёритиш ҳам, ҳаттоки Қуръон, Ҳадисларни чоп этиш, жадидизмнинг ижобий аҳамиятини очиб бериш каби авваллари «ман этилган» масалаларни ўрганиш ҳам кенг йўлга тушиб кетди. Эндиликда қайта қуриш методологияси бутун тарихимизни, халқимиз маданияти тарихини янгидан кўриб чиқишни, олдинги методология талқинига хос бўлган айрим бирёқламалик, схематизм, ақидачилик, цитатабозликларни енгиб, ҳақиқий илмий тарих яратишни тақозо этади. Биз тарихимиз, меросимизни янгидан варақлашга киришдик, авваллари четлаб ёки қоралаб ўтилган саҳифаларини очиб завқланмоқдамиз. Бу қайта қуриш даврининг, уйғониш даврининг завқидир.

Сухбатни Оқилхон ОДИЛХОН
ёзиб олди.

ИССИҚ ВА СОВУҚҚА ЧИДАМЛИ ПАРДА

Қуёш нуридан ҳимоя қилувчи чодир, парда, шамсия, автомобиль ёпқичлари нималардан тайёрланмади дейсиз! Япониянинг «Мицубиси Хэви Индастриз» компанияси муҳандислари ишлаб чиқарган янги матони эса аввалгилари билан тенглаштириб бўлмайди. Уретан билан оқ сопол кукуни аралашмаси асосида тиндириб олинган плёнка — парданинг ички томониغا алюминий буғи, сиртки томониغا эса полиэфир смоласидан тайёрланган плёнка ёпиштирилади, сўнг нейлон материал қопланади. Қалинлиги 20 микрон бўлган бундай материал қуёш нурининг 90 фоизини қайтаради, иссиқни ўтказмайди ва намни сингдирмайди. У пишқи ва хонага зеб бериб туриши билан бирга 150 даража совуқдан то 200 даража иссиққача ўз хусусиятини йўқотмайди.

ҚАДИМГИ КАСАЛЛИК

Ўтмишга нисбатан ҳозирги пайтдаги одамларнинг кўпчилиги рак (саратон)дан ўлаётганлиги тўғрисидаги фикрга ғарбий олмониялик икки антрополог шубҳа билан қаради.

Олимлар ҳозирги Штутгартдан унча узоқ бўлмаган ерга дафн қилинган, бундан етти минг йил бурун яшаган саксонта одам жасадини текшириб кўрдилар. Маълум бўлишича, неолит даврида ҳам юмшоқ тўқималарда, ўпка, кўкрак бези ва бошқа аъзоларда рак касаллиги анчагина кенг тарқалган экан. Шунингдек, бу ерга дафн қилинганлар ичида рак билан касалланганлар ўттиз ёшгача ҳам яшамаган.



ЎҒИТ ЎРНИДА БАЛИҚ

Америка ҳинду қабилаларидан бири кўпдан бери менаҳаден номли балиқни ейиш учун эмас, балки ўғит қилиш учун овлайдилар. Улар маккажўхори экаэтиб, уруғ билан бирга биттадан балиқ соладилар.

АВТОТРАНСПОРТНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Ички ёнув двигателли транспорт яратиш тажрибасига 1860—1870 йиллар давомида Мекленбургда, сўнгра эса Венада муҳандис З. Маркус қўл урган эди. Аввалига ютуқлар айтарли даражада бўлмади. Маркуснинг оғир, бесўнақай темир араваси соатига 8 километр тезлик билангина ҳаракатлана олган. Ундан чиқадиган ўта бадбўй газлар туфайли Австрия ҳукумати бундай транспортни ишлаб чиқаришни таъқиқлаб қўйди.

Айни вақтда Фарангистонда буг билан ишловчи турли тузилишдаги автомобилларни яратиш ишлари давом этмоқда эди. Лекин улар тез ҳаракатланса-да, кенг кўламада ишлаб чиқарилмади.

XIX асрнинг 80-йиллари мотоцикл ва бензинли ички ёнув двигателлига эга автомобиллар яратиш даври бўлди. 1885 йили немис ихтирочиси Карл Бенц уч гилдиракли, бир цилиндрдан иборат бензинли двигатель билан ишловчи автомобиль яратди. У соатига 15 километр тезликда ҳаракатлана олган.



Даймлернинг бензинли двигатели.

1885—1886 йиллари Бенцнинг замондоши Готлиб Даймлер янада сифатли, тез ишловчи двигатель яратиш, аввалига мотоциклга, сўнгра тўрт гилдиракли машинага ўрнатди. Бу том маънодаги биринчи автомобиль эди. У 1887 йили синовдан ўтказила бошланган. 1893 йили эса Бенц тўрт гилдиракли, двигатель қуввати 3,5 от кучига тенг бўлган автомобиль яратди. Унинг бу ихтироси муваффақиятли чиқди ва у айни хилдаги машиналарни ишлаб чиқаришни 1901 йилгача давом эттирди.

Автомобиль яратиш ишлари бошқа мамлакатларда ҳам бошланди. Данияда бензин билан ишловчи двигателли биринчи автомобиль 1886 йили юзага келган. Англияда эса 1888 йили [Э. Батлер], Фарангистонда 1889—1890 йили [А. Лежо], АҚШда 1896 йили [Г. Форд] яратилган.

Ички ёнув двигателли автомобиль темир йўлсиз ҳа-

ракатланувчи транспорт воситалари ўртасида етакчи аҳамиятга дарҳол эга бўла олмади. Бўғли транспорт ишлаб чиқариш давом этмоқда эди.

Уша пайтда олим, электротехник В. Чиколев вазни 320 килограмм, ток билан ҳаракатланувчи фойтун яратиш ғоясини илгари сурди. Бундай фойтун двигатели аккумулятор ёрдамида ишлаб, соатига 25—30 километр тезликда ҳаракатлана олган. Чиколев бу тўғрида: «Бу яқин келажак транспорти, у буг ёки бензин билан эмас, электр билан ишлайдиган тежамли транспорт туридир», деган эди. Аммо у бу сафар янглишган эди. Келажак транспорти барибир бензинли автомобиль бўлиб қолди, у бўғли транспортдан ҳам афзаллигини кўрсата олди. 1884 йил Фарангистонда ўтказилган катта автопойгада маррага 13 та бензинли ва борйўғи 2 та буг двигателли автомобиль етиб келган, холос.

Хуллас, 90-йилларда механик транспорт сифатида автомобиль ишлаб чиқариш машинасозлик саноатининг асосий, янги тармоғи бўлиб юзага келди. Фарангистонда автомобилсозлик жуда эрта ривожлана бошланди («Де Дион-Бутон», «Панар ва Левассор», «Мишлен», «Рено», «Пежо Отомобиль» фирмалари). 1894 йил Олмонияда «Копштадт-Даймлер» фирмаси юзага келди ва у кейинчалик «Мерседес» деб номланди. 1896 йили Англияда «Даймлер Компани», 1899 йили эса Италияда тезда машҳур бўлиб кетган «Фиат» фирмаси ташкил топди.

Биринчи жаҳон уруши арафасида машина ишлаб чиқариш анча ривожланиб, дунё бўйича 2 миллион дона автомобиль мавжуд эди. Америка бу борада ҳам биринчиликини эгаллади.

АҚШ темир йўл компаниялари автомобиль ишлаб чиқариш ривожланмасиданоқ янги рақобатчини пайқаган эди. 1917 йилга келиб йўловчилар кўпроқ автотранспортдан фойдалана бошлагани учун АҚШ темир йўл тармоғи илк бор кескин қисқартирилди.

Россияда XX аср бошида юк машинаси яратилган бўлса ҳам, то инқилобга қадар автомобиль саноати ташкил топмади, эҳтиёж четдан келтириш ҳисобига қондирилар эди.



12 ўринли ток билан ишловчи арава.

«Автомобиль» сўзи [юнонча — «авто» — ўзи ва латинча «мобил» — ҳаракатланувчи] илк бор XIX аср охирида французларда пайдо бўлган.

ВЕЛОСИПЕД. Дастлабки — тўрт гилдиракли велосипедни 1649 йил Олмонияда Г. Гантшель ясаган. Сўнгра Р. Ла Рошелли [Фарангистон, 1693 й.], Л. Шамшуренков [Россия 1752 й.], Овенден [Англия, 1761 й.]лар томонидан такомиллаштирилган. XIX асрнинг 50-йилларида немис механиги Ф. Фишер уни янада мукамаллаштириб деярли ҳозирги ҳолатига келтирди.

Албатта, бу борадаги иш шу билан тўхтаб қолмади. 1869 йил катта фабрика эгаси Сюрре [Фарангистон] велосипедга шарикли подшипник ўрнатди. Кўп ўтмай Г. Лоусон [Англия] педалдан орқа гилдиракка занжирли узатмани жойлаштирди. Унинг замондоши Каупер эса гилдиракка энгил пўлат спицалар ўрнатишни таклиф этди.

ҲИСОБЛАШ МАШИНАЛАРИ. Бутун XIX аср давомида жуда кўп олимлар оддий, арзон ва тез ишлайдиган ҳисоблаш қурilmасини яратишга уриниб кўришди. 1866 йил Швецияда Арцбергнинг ҳисобловчи қурilmаси пайдо бўлди. Рус математиги В. Бунаковский бир йилдан сўнгра ўзи ҳисобловчи машина яратди, 1878 йил Олмонияда ихтирочи Лейнер қўшув амалини бажарувчи қурilmанинг лойиҳасини тузди.

1876 йилга келиб математик Чебишев сонларни тўхтовсиз жамловчи асбоб яратди ва бир неча йилдан сўнгра кўпайтирув ҳамда бўлув амалини бажара олувчи қурilmани ўрнатди.

Ҳисоблаш машиналари турли мамлакат олимлари томонидан тўхтовсиз такомиллаштирилиб борилди. Утган аср охирида унинг мураккаб хиллари юзага келиши америкалик муҳандис Е. Фельт ва Р. Тарран номи билан боғлиқ. Улар 1896 йилда тўртта арифметик амалини бажара олувчи ҳисоблаш машинасини яратилган.

Шуни қайд қилиш керакки, XIX аср охирида электрга уланган машина ёрдамида бир иш кўнида 1500—2000 та арифметик тадбир бажарил-

ган. Электрон ҳисоблаш машиналари [ЭХМ] эса XX асрнинг 40-йилларидагина пайдо бўлди.

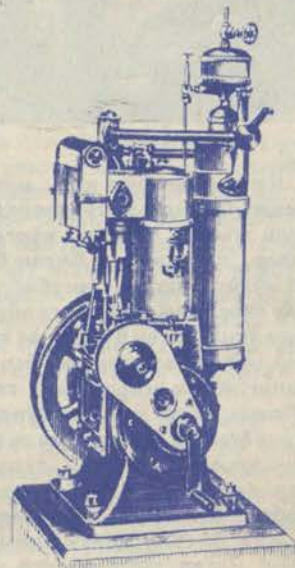
СИМЛИ ЭЛЕКТР АЛОҚАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ. ТЕЛЕГРАФ. Биз ҳикоя қилаётган даврда [1870—1917] симли телеграф такомиллашувчи турлича кечди.

1855 йилда инглиз ихтирочиси Д. Юз яратган ҳарф босувчи қурilmа кенг тарқалиб кетди. Тажрибали телеграфчи у билан бир дақиқада 40 тагача сўзни узатиши мумкин бўлган. Аммо, бу тезлик ундан фойдаланувчиларни қониктирмади ва хабарни олдиндан қайд эта олувчи махсус қурilmа яратишга тўғри келди. Бунга инглиз ихтирочиси Ч. Уитсон муваффақ бўлди. У 1858 йили Морзе алифбосидаги нуқта ва чизиқларга мос ҳолда телеграф қоғоз тасмасини уриб тешадиган қурilmа — перфоратор яратди. Айни вақтда ихтирочи передатчик лойиҳасини ҳам тузган эди.

Яна бу ихтирочи Стирис 1817 йили ИККИЕКЛАМА ДИФФЕРЕНЦИАЛ ТЕЛЕГРАММА УЗАТИШНИ йўлга қўйди. Бунда хабарлашаётган икки томон бир вақтнинг ўзида ҳам хабар узатиб, ҳам қабул қила олиш имконига эга бўлган.

Битта телеграф линиясида кетма-кет биттадан ортиқ телеграмма бериш ёки қабул қилиш муаммосини фаранги муҳандис Ж. Бодо ҳал эта олди. Оврупода асосан Бодо қурilmаси қўлланила бошланган.

Техника тараққиёти туфайли ер ости телеграф линияси пайдо бўлди. XIX аср охирига келиб бутун Оврупода умумий узунлиги 2840 минг километр, АҚШда эса 4 миллион километр узунликдаги ер ости телеграф кабелли ётқизилган эди.



Чебишев арифмометри.

ГОЛОГРАФИЯ ЮТУҚЛАРИ

Рашид ГАНЕЕВ,
ЎзФА Электроника илмгоҳининг катта илмий ходими,
хикмат-риёзат фанлари номзоди.



...Кунлардан бир кун мўъжазгина шаҳарчанинг кичик томошахонасида дуру жавоҳирларнинг катта хазинаси намойиш этилди. Чарогон кўргазмаларда тилла узук, билаг-узуклар, жавоҳирлар билан безатилган тўғнағичлар ял-ял ёниб кўзни оларди. Танобий хона бамисоли эртақлардаги сийму зарга лиқ тўла горга айланиб кетди-ёв, ССЖИ Олмос фонди уюштирган бу беқиёс хазинани кўргани келган томошабинлар жавоҳирлар нуридан кўзлари қамашиб, заргарларнинг нозик маҳоратига тасаннолар айтишарди.

Лекин, мана, кеч ҳам бўлди, келувчилар тўхтади, томошахона ёпилди. Ана шунда хизматчилар ҳазилакам ташвишга тушишмади: бебаҳо дуру жавоҳирларни йиғиштириб олувчилар қани ахир! Бу ердаги хазина қийматини ҳатто ҳисоблаб бўлмайди, деразаларда эса ҳатто панжара ҳам йўқ. Ким билади дейсиз нима бўлишини...

Бир маҳал залга электр устаси кириб келди-ю барча чирокларни ўчирди. Шу лаҳзадаёқ жаммики дуру жавоҳир-

лар ғойиб бўлди. Кўргазмаларда эса хира, кўримсиз шиша парчалари ётарди, холос. Маълум бўлишича, кўргазмада жавоҳирларнинг ўзи эмас, балки ҳажмий тасвирлари намойиш қилинган экан! Бу жавоҳирларни ҳар томондан кўриш, ҳатто суратга олиш мумкин, лекин қўлда ушлаб кўриш, олиб кетиш мумкин эмас. Хўш, бунинг сири нимада! Қандай ғаройиб синоат бу!

...Инсон атрофдаги оламни мумкин қадар тўлароқ тарзда акс эттириш мақсадида тасвирни ёзиб олиш усулларини азал-азалдан излаб келади. Бу изланиш эса қоятошдаги суратлардан тортиб, идишлар ва бинолардаги суратлар, мусавирлик ва, ниҳоят, сураткашлик, ойнаижаҳонга олиб келди. Қадам-бақадам тасвир аслиятга тобора яқинроқ бўлиб, унинг асосий хусусиятларини тўлароқ акс эттириверди. Бирок бу тасвирнинг ягона, лекин муҳим бир нуқсони бор — у ясси, илмий тилда айтганда икки ўлчамли эди. Бу хил тасвир эса, табиийки, акс эттирилаётган жисмнинг орқасига назар ташлашга, яъни унинг ҳажмийлигини ҳис этишга имкон бермайди. Ваҳоланки, борлиқни ҳажмий ҳис этиш инсон нигоҳининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Инсон нигоҳи атроф борлиқни ҳажман — стереоскопик тарзда идрок этиш қобилиятига эга. Бу хил идрокнинг сабаби инсон кўзлари бир-бирдан маълум масофада жойлашган бўлиб, ҳар бири жисмини муайян бурчак остида кўради. Ҳар бир кўздан миёга келадиган сигналлар эса ўзаро қўшилади ва жисмнинг нафақат кўриниши, балки ҳажми ҳақида ҳам тасаввур ҳосил бўлади.

Буюмнинг ҳажмий тасвирини олишга асримиз бошла-ридаёқ уриниб кўрилган, шу мақсадда уни ўзаро маълум масофада жойлашган нуқталардан суратга ола бошлаган. Бу хил стереоскопик фотосуратларни кўпчилик кўрган бўлса керак. Уларга қараганингизда маълум даражада ҳажмийлик тасаввури вужудга келади. Кейинги вақтларда қарийб шу принципларнинг ўзига асосланган стереоскопик кино пайдо бўлди. Бирок у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам гап фақат сохта стереоскопик эффект устидагина бораяпти, холос. Бошингизни сал четга олсангиз бас — экрандаги бирон жисмнинг орқасида нима борлигини кўра олмайсиз. Қисқаси, барибир одатдаги стереоскопик воситалар ёрдамида акс эттирилувчи жисмларнинг ҳажмий хусусиятлари тўғрисидаги тасаввурлар тўлиқ бўлмайди.

Хўш, жисмнинг тўлиқ ҳажмий (уч ўлчамли) тасвирини ҳосил қилишнинг бошқа бирон йўли йўқмикан! Қирқинчи йиллар поёнида инглиз физиги Д. Габор ана шу муаммо устида бош қотира бошлади. Ва ниҳоят, муайян шарт-шароит яратилган тақдирда бу муаммони ҳал этиш мумкин деган ҳулосага келди.

Тасвир вужудга келадиган сиртда жисмдан қайтган ёруғлик тўлқинларининг амплитудаси ҳақидаги ахборот муҳрланиб қолади, лекин бунда тўлқин фронтининг фазаси тўғрисидаги ахборот йўқолади. Энди мана шу фазани бирон-бир тарзда қайд этолсак, жисмнинг ҳажмий тасвирини ҳосил қилган бўлардик. Хийлагина мураккаб бу масаланинг тафсилотига ортиқча берилмай шуни қайд этишимиз лозимки Д. Габор ўз ғоясини муваффақиятли амалга ошириш учун жисмини қатъий монохроматик (спектрининг эни тор бўлган) нурланиш билан қўшимча ёритишни асосий талаб қилиб қўйди. Яна бир шарт бу нурланиш когерентлиги, яъни тўлқин фронтининг турли қисмлари ўзаро синхрон ва интерференцияга нисбатан қобилиятли бўлиши эди. Мана шу икки шартнинг бажарилиши жисмнинг уч ўлчамли тасвирини олиш учун у тўғрисидаги ахборотни мумкин қадар тўлароқ тарзда ёзиб олишга имкон берарди. Д. Габор бу хил тасвирни «голограмма» (юнонча «голос» — тўлиқ ва «грамос» — тасвир маъносиди) деб аташни таклиф этди.

Олтмишинчи йилларга қадар бу шартларни бажариш учун воситалар йўқ эди, лазер пайдо бўлганидан кейингина Габорнинг ғоясини амалга оширишга шароит туғилди. Лазер нурланишининг хусусиятлари туфайли дастлабки голограммаларни олишга муваффақ бўлинди.

Хўш, голограммалар қай тарзда олинади!

Лазер нурланиши дастаси иккига — жисм ва таянч нурига бўлинади. Таянч нури фотопластинкага, жисм нури эса голограммаси олинадиган жисмга йўналтирилади. Жисм

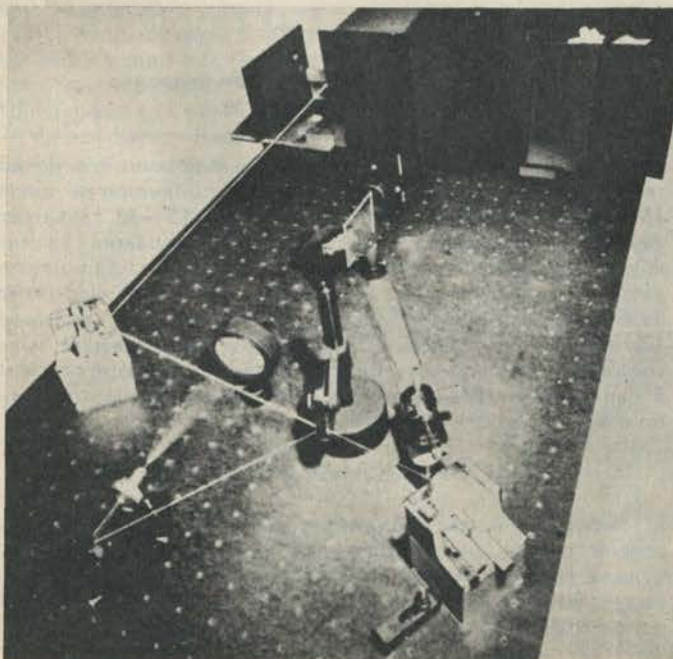
сиртидан қайтган нур фотопластинкага тушиб, таянч нури билан қўшилади. Пластинкага ишлов берилганидан кейин унда тасвир оддий чизиқлар ва нуқталар кўринишида пайдо бўлади. Лекин энди унда жисмнинг нафақат ёрқинлиги, балки шакли ҳақидаги маълумот ҳам ёзилган. Башарти шундай лазер билан фотопластинкани (энди у голограмма дейилади) ёритсак, жисмнинг тўлиқ ҳажмий тасвири ҳосил бўлади. Жисмни устидан, остидан, ёнидан, орқасидан кўриш мумкин, баайни тирқишдан жисмнинг ўзини кўриб тургандек бўласиз.

Бора-бора олимлар ва муҳандислар голограмма-тасвири лазер нурланиши ёрдамида эмас, балки оддий лампа ёруғлиги ёрдамида олишни ҳам ўрганишди.

Ҳикоямиз аввалида жавохирлар голограммаси намойиш этилгани ҳақида сўз юритгандик. Ҳозирги вақтда Буффало (АҚШ), Лондон ва бошқа жойлардаги фан музейларида голограммаларнинг доимий кўргазмаси мавжуд. 1976 йили Нью-Йоркда голограммалар томошахонаси очилди. Унда ҳар йили хилма-хил турдаги голограммаларнинг бир неча кўргазмалари намойиш этилади. Шунингдек, голографияга оид адабиёт ва голографик маҳсулот, айтиклик, заргарлик буюмларининг голограммалари сотиладиган махсус дўконлар ҳам мавжуд.

Голографиядан ўқув жараёнида фойдаланиш бўйича ҳам бир қатор таклифлар ўртага ташланган. Голограммалар мактабда кўплаб қимматбаҳо моделларнинг ўрнини боса олади, уларни китоб ичига безак сифатида жойлаштириш ҳам мумкин. Чунончи, АҚШда чоп этилган Бутунжаҳон қомусида одатдаги безаклар ўрнида минглаб голограммалардан фойдаланилган. Япон фирмаларидан бири магнитофон кассеталари ва голограммалардан иборат видеотовушли ўқув қўлланмаларини ишлаб чиқаради. Америка Ҳарбий-Денгиз Флоти учувчиларни машқ қилдириш мақсадида авианосец палубасидан очиқ денгизга учадиган тайёранинг голографик моделини ишлаб чиқмоқда. Голограммалардан болалар ўйинида, уй ичини безашда, сахна декорациясида фойдаланишга ҳам уриниб кўриляптир. Голографик кино яратиш соҳасида муайян ютуқларга эришилмоқда.

Энди голографиядан илмий тадқиқотларда фойдаланишга айрим мисоллар келтириб ўтсак. Бу — голографик микроскопия (ўта кичик жисмларнинг ҳажмий тасвири), голографик интерферометрия (буюмлардаги ички нуқсонларни аниқлаш), ЭҲМ ларнинг голографик жисмларни таниш асосидаги хотира қурилмалари, акустик голография ва ҳоказолардир. Кейинги йилларда пайдо бўлган бу усулларнинг бари жадал тараққий этмоқда, уларнинг ёрдамида техниканинг хилма-хил соҳаларида фойдаланиш мум-



кин бўлган кўплаб қизиқарли илмий натижалар олинди.

Энди голографиянинг истиқболи тўғрисида сўз юритсак. Тасвирий голографиянинг мавжуд усулларидан реклама, таълим системаси ва санъатда фойдаланиш бўйича ҳадемай янги ютуқларга эришилади деб умид қилиш мумкин. Голограммадан рекламанинг хилма-хил турларида кенг фойдаланиш кундалик ҳаётимизнинг узвий қисмига айланади. Голограммаларни оммавий суратда ишлаб чиқариш технологияси ривожлангани сайин уларнинг қиймати ҳам бетўхтов пасайиб бораверади. Бир кун эмас, бир кун оддий кундузги ёруғликда кўриш мумкин бўлган бадий голограммалар хонадонимиз деворларини безайди.

Лазерлар сифатининг ошиши ва янги техник усулларнинг ривожланиши билан манзара ҳажмини янада чуқурроқ оча оладиган йирик ўлчамли голограммалар ҳам олинади. Бу айниқса театр учун муҳим: янада ишончлироқ ва алмаштириш осон бўлган сахналарни яратади, ҳаётимизни кучайтиради. Томошабинлар голографик тасвир яратувчи проекторлар билан ўралган сахна марказида ўтиришлари мумкин. Йирик ўлчамли голограммалар лазер эффекти билан уйғунликда намойиш этилувчи мароқли томошалар учун махсус зал яратиш мумкин. Кундузги ёруғликда кўринадиган йирик голограммалар муассасаларнинг бир хилдаги деворларини безатиб, ресторан ва аэровокзалларда гўзал манзаралар ярата олади. Бошқача лойиҳалар ҳам кўп. Масалан, қатнов кучли бўлган йўл ёқасидаги полиция машинасининг голограммаси ҳайдовчиларни тезликни камайтиришга ундайди, деб тахмин этилмоқда.

Шунингдек, «ҳаракат голограммалари»ни, яъни сахнадаги ҳодисаларни қайд этиб, кейин тиклаб бера оладиган голограммаларни яратиш бўйича хилма-хил режалар тузилиб, беҳисоб тадқиқотлар ўтказилмоқда. Товуш билан уйғунликда намойиш қилинувчи ҳаракатли ва рангли голограммалар ҳақиқийдек кўриниши керак. Келажақда голографик кино ва телевидение пайдо бўлиши кутилмоқда. Тасвир воситаси сифатида голографиянинг кўп қиррали эканлиги вақти келиб у атрофимиздаги оламни одатдаги тасвир воситаларига нисбатан янада муфассалроқ тарзда тиклай олади, деган умид бермоқда.

Голографик фильмни ҳақиқий бинолар ва табиат манзаралари сирасида аслиятдан суратга олиш мумкин бўладиган пайтлар ҳам келади. Бора-бора шундай кун келадикки, сунъий тарзда олинган ҳажмий сахналар томошабини ҳар тарафдан қўршаб олади ва у том маънода «экран»да «рўй бераётган» ҳодисаларнинг нақ ўртасига тушиб қолади. Ана ўшанда таъбиға қараб кимдир жангу жадалда «бевосита» қатнашиши, бошқа биров эса бир умр қадами етмайдиган жойга «шаҳсан» сайр қилиши бемалол бўлиб қолади. ЭҲМ ёрдамида яратиладиган голографик фильмлар тасаввур ўйинининг маҳсули бўлган образларни кўзга кўрсатишнинг там омила янги усулини кашф этади, ҳажмий манзараларни сунъий тарзда яратишга имкон беради.

Тўғри, камалакдек рангин бу истиқболни амалга ошириш олим муҳандислардан озмунча изланишни талаб қилмайди. Бироқ айни вақтда шу ишлар бошлангандан буён голография соҳасида эришилган ютуқлар келгусига умид билан қарашга ундайди. Умуман, нисбатан қисқа муддат ичида голография келажак фанидан бугунги кун фанига айланиб қолди ва, чамаси, ҳаётимиздан мустаҳкам ўрин оладиган кун ҳам яқин.

Хўш, бу борада Ўзбекистонда нима ишлар қилинапти! Афсуски, жумҳуриятимизда бунинг учун етарлича тайёрланган база йўқ ҳали, лазер бўйича илмий-амалий тадқиқотлар олиб борувчи лабораториялар лазер нурланишини қўллашнинг бағоят қизиқарли бу соҳасига қўл ураётгани йўқ ҳозирча. Шояд яқин келажакда бирон-бир илмгоҳ бунга жиддий эътибор берса, ўшанда ғаройиб натижаларга эришиш шубҳасиздир.

ҲАММАДА БОР ҚОБИЛИЯТ

ЕР ОСТИ СУВ МАНБАИНИ, ФОЙДАЛИ ҚАЗИЛМА БОЙЛИКЛАРНИ, АРХЕОЛОГИК ИНШООТЛАРНИ, БЕРКИТИЛГАН ЕКИ ЙЎҚОЛГАН НАРСАЛАРНИ ТОПИШ ● ОДАМЛАРНИНГ ФИКРИНИ ҲҚИШ ● НОЁБ ХИСЛАТЛАРНИ АНИҚЛАШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ● ОДДИЙ СУВНИ СЕҲРЛАШ ВА УНИНГ ЁРДАМИДА КАСАЛЛИКЛАРНИ ДАВОЛАШ ● МУҲТАРАМ МУШТАРИЙ, АГАР ШУ ИШЛАРНИ БАЖАРИШНИ УРГАНИБ ОЛИШНИ ХОҲЛАСАНГИЗ, МАРҲАМАТ!

Тоҳир ИНОМОВ,

ЎзФА «Кибернетика» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси
хузуридаги «Биокибернетика» илмгоҳининг етакчи илмий ходими,
ҳикмат-риёзат фанлари номзоди.

Дарслик бўйича билим олиб, дунёдаги деярли ҳамма нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти фанга маълум, деган хулосага келиш мумкин. Бироқ дарсликда берилган билим минглаб олимларнинг изланишлари натижаси бўлиб, атайлаб содда, ўрганиш учун қулай тарзда келтирилган. Шу боис ҳам унда ҳали ечилмаган, сирли муаммолар тўғрисида сўз юритилмайди. Ваҳоланки, табиат инсоннинг олдига қўядиган, жавоби дарсликнинг охирида бўлмайдиган жумбоқларни ҳал қилиш нақадар қизиқарли. Табиатнинг очилмаган сирлари ҳали жуда кўп. Бунга ишонч

қосил қилиш учун узоққа бориш ҳам керак эмас. Кундалик ҳаётимизда, инсонда туганмас жумбоқлар бор.

Қуйида эътиборингизга ҳавола қилинаётган биорамка ёрдамида ўтказиладиган тажрибалар дастлабки қарашдагина сирли мўъжиза бўлиб кўринадиган нарсалар аслида оддий табиий ҳодиса эканлигини кўрсатади. Фақат таклиф қилинаётган машқларни, фикрларни инкор этишга шўшилманг, олдин синаб кўринг. Ишонамизки, сиз ҳам қўлингизга биорамка олиб, у ёки бу тажрибани бажариб муваффақиятга эриша оласиз.

БИОРАМКА ИМКОНИЯТЛАРИ

Новда ёрдамида ер ости сув манбаини ва қазилма бойликларни излаб топиш усули 4 минг йилдан бери маълум. XV—XVI асрларга келиб новда билан бир қаторда симдан ясалган ҳар хил шаклдаги қурилмалар, биорамкалар қўллана бошланди. Биз биорамканинг энг содда ва кўп қўлланадиган, «Г» ҳарфи шаклига эга бўлган тури асосида мулоҳаза юритамиз.

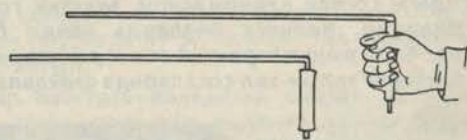
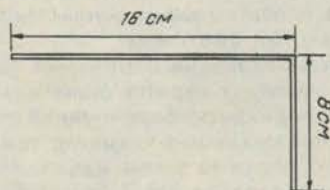
Мисол учун, ер ости сув манбаи қандай топилишини кўриб чиқайлик. Оператор, яъни биорамка билан қидирув ишларини олиб борувчи шахс, қафти букиладиган жойига биорамкани қўйиб, уни бармоқлари билан енгилгина ушлаб юра бошлайди. Биорамка ҳаракатини миқдорий ифодалаш учун муайян — 20 ёки 50 метр масофа-

ёки сув ҳавзалари бор-йўқлиги текшириб кўрилса, сарфланадиган куч ва маблағ зое кетмайди.

Сунъий, яъни инсон яратган буюм ва қурилмалардан қувурлар, темир йўл, юқори вольтли электр симлари, канализация, бино қолдиқлари ва бошқаларни биорамка ёрдамида сезиш мумкин. Бир оператор денгиздаги кема-ни 40 километр масофадан туриб топган. Биорамкани электр ва радио занжиридаги бузилишларни қурилманинг ўзидан ёки унинг принципаал схемасидан топишда, яъни овознигор, ойнаижаҳон, электрон-ҳисоблаш машиналари ва бошқаларни таъмирлашда ҳам қўллаш мумкин.

Биорамка экстрасенслар, номаълум учар жисмлар, полтергейст ва бошқа ғайриоддий ҳодисалар билан шуғулланувчи кишиларнинг асосий асбобидир.

Геологик қидирув ишлари учун «Г» шаклидаги био-



1-сурат. «Г» ҳарфи шаклидаги биорамка ва уни ушлаш усули.

даги айланиш бурчаги ҳисобга олинади. Ер ости қатламларининг зичлиги бирдай бўлган жойларда биорамка деярли айланмайди, 20—40 метр масофада тахминан 30—70 даража бурчакка бурилиши мумкин.

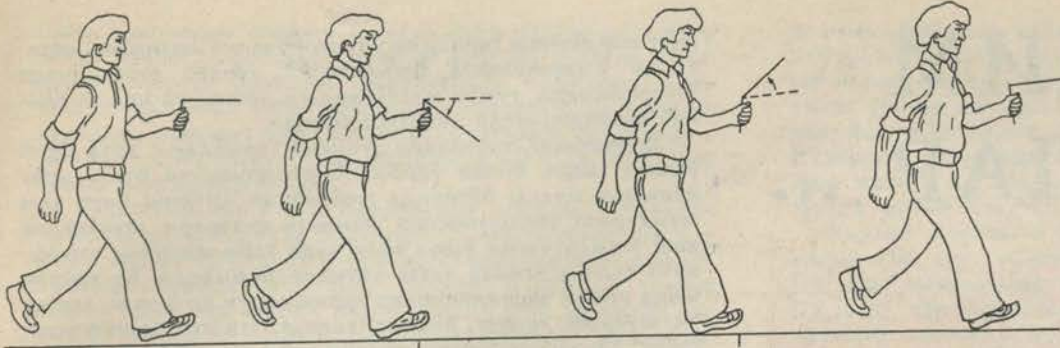
Оператор ер ости сув ҳавзасига, бўшлиққа, яъни ўзининг физик хусусиятлари бўйича фарқ қиладиган қатламлар чегарасига келганда унинг қўлидаги биорамка айлана бошлайди. Биорамка ёрдамида ер остидаги дарёларнинг кенглиги, қандай чуқурликда жойлашгани, оқим йўналиши, сувнинг шўрлик миқдори, фойдали қазилма бойликлар ва уларнинг турини аниқлаш мумкин. Биорамка билан минглаб ер ости сув ҳавзалари топилган, шу асосда қазилган 100 та қудуқнинг 92 тасидан кўп миқдорда яхши сифатли сув чиққан.

Болгарияда олиб борилган археологик қидирув ишларида биорамка ёрдамида анчагина тилла, мис ва кумуш тангалар, тақинчоқлар топилган. Тажрибали оператор бир неча гектар майдонда яшириб қўйилган, дала гулига осилган тилла узукни топган. Янги бино ёки каттароқ иншоот қуриладиган жой биорамка ёрдамида ер остида бўшлиқ

рамка диаметри 2—4 миллиметрли алюминий, мис ёки темир симдан тайёрланади. Унинг ушланадиган қисми 15—20 сантиметр ва кўрсатувчи қисми 15—30 сантиметр узунликка эга бўлади. Бу шаклдаги биорамка ўзининг юқори даражадаги сезгирлиги ва нотекис жойда ишлатиш учун қулайлиги билан ажралиб туради. Уй шароитида бажариладиган тажрибалар учун биорамкани диаметри 1,5 миллиметр бўлган, тўқиш учун қўлланадиган пўлат спицадан яшаш мумкин. Биорамканинг ушланадиган қисми 8 сантиметр, кўрсатувчи қисми эса 16 сантиметр қилиб олинади (1-сурат).

БИОРАМКАНИ ИШЛАТИШ

Биорамкани рисоладагидек ишлатишни ўрганишнинг асосий шарти шуки, ўрганувчи шахсда биорамка унинг қўлида керакли жойда айланишига қатъий ишонч бўлиши керак. Баъзи одамлар қўлида биорамка биринчи уринишдан оқ ишлаб кетади, бошқалар эса қунт билан мунтазам 2—3 кун машқ қилишига тўғри келади. Машқлар, одат-



Мўъжизасиз
мўъжизалар

2-сурат. Ер ости сув манбаларини топиш.



да, биорамка айланиши олдиндан маълум бўлган жойларда, масалан, ер остидаги қувур устида, бирорта бўшлиқ бор жойда ёки атайлаб 2—3 метрли қувурни ерга кўмиб ўтказилади.

Биорамканинг ушланадиган жойини кафтнинг букиладиган жойига қўйиб, кафт ёпилади ва бармоқларнинг учи рамкани қисиб туради. Қўл чап ёки ўнг томонга оғдирилганда биорамканинг кўрсаткич қисми эркин айланиши керак. Қулайлик учун рамканинг ушланадиган қисмига маъдан ёки пластмассадан ясалган найча кийдирилади.

Оператор қўлидаги рамка билан ер остидаги қувур устидан ўтганида рамка унинг ўнг қўлида бўлса, соат мили ҳаракатига қарама-қарши йўналишда бурилади (чап қўлда бўлса — аксинча), оператор орқага қайтганда эса соат мили йўналишида айланади. Олдинга юргандаги ва орқага қайтишдаги айланиш нуқталари бошда биридан 3—5 метр масофага фарқ қилиши мумкин. Машқ қилиб, бу фарқ ярим метрдан ошмаслигига эришиш керак. Биолокация эффектини, яъни рамка қувур устида ёки бошқа бир жойда айланишини аниқ сеза олиш ўрганилганидан кейин, ҳеч нарса йўқ бир жинсли жойда 20—40 метр юрганда рамканинг айланиш бурчаги 30—70 даражадан кўп бўлмаслигига эришилади.

Тажрибалар биолокация эффекти ҳар куни 2—5 марта 0,5—1 соатгача сусайишини кўрсатди. Бундай вақтларда, одатда, биорамка билан қидирув ишлари олиб борилмайди. Биолокация эффектнинг сусайиш вақтини аниқлаш учун ўлчов маълум бир буюм устида эрталаб соат 6 дан то 23 га қадар ҳар ярим соатда олиб борилади. Танланган буюм таъсирида биорамканинг айланиш бурчаги 100—150 даражадан кам бўлмаслиги керак.

Дала шароитида, катта майдонларда қандай тезлик билан юриш керак, деган савол туғилади. Энг мақбул,

яъни биолокацион эффект яққол намоён бўладиган ҳаракат тезлиги соатига 4—7 километр экан, аммо баъзи операторлар учун тезликка боғланиш кузатишмайди. Қидирув ишларини жуда катта майдонда олиб бориш зарурати туғилса, автомобиль, қайиқ ёки тайёрадан фойдаланиш мумкин.

Тажрибаси кам бўлган оператор ҳаяжонланиш туфайли ва атрофдаги кузатувчилар ишончсизлик билдириб турган вақтда кўпинча хатога йўл қўяди. Борди-ю биолокация ёрдамида аниқланган жойда қудуқ қазиш ёки шунга ўхшаган катта маблағ сарфланадиган иш қилиш зарурати туғилса, қидирув ишлари бир неча оператор ёрдамида қайта-қайта ва улар бир-бирини кўрмаган ҳолда бажарилади, кейин ҳамма ўлчашлар натижаси умумлаштириб, ҳулоса чиқарилади.

Биорамка билан иш олиб борилганда оператор ўзини қидириляётган нарса ёки тирик объектга созлаши керак бўлади. Масалан, у «телефон аппарати олдиндан ўтганимда биорамка бурилади», деб ўз-ўзига буйруқ беради. Бошида биорамка бурилмаса, оператор қўлини бир оз эгиб, уни мажбуран айлантиради. Кейинчалик эса биорамка керак жойда ўзи айлана бошлайди.

СИЗОТ СУВ МАНБАЛАРИНИ ВА ҚАЗИЛМА БОЙЛИКЛАРНИ ТОПИШ

Сув манбаи қидириладиган майдон бир хил масофада параллел чизиқларга бўлинади. Чизиқларнинг бошланиш ва тугаш нуқталарига белги сифатида таёқча қоқиб қўйилади. Оператор шу чизиқлар бўйича бир хил тезликда юра бошлайди, унинг ёрдамчиси эса дафтарга ҳар 20 метрда биорамка қанча даража бурчакка бурилганини ёзиб боради. Рамканинг айланиш йўналиши ҳам эътиборга олинади. Рамканинг ўнг қўлда соат мили ҳаракатига қарши йўналишда айланиши мусбат, акс ҳолдагиси эса манфий деб ҳисобланади. Одатда, оператор сув манбаи чегарасига яқинлашганда биорамка бир томонга, ундан узоқлашганда бошқа томонга айланади (2-сурат).

Ҳар 20 метр масофада айланиш бурчаклари харитага ёки майдоннинг тарҳига ёзилиб, бир хил сонли нуқталар бирлаштириб чиқилади. Шу чизиқнинг шаклига қараб ер ости сув манбаининг ўлчамларини баҳолаш мумкин. Худди шу йўл билан ер остида сув қувурини ва унинг ёрилган жойини топса бўлади.

Маъданлар, кўпинча, яққа ҳолда эмас, балки бир неча тури биригаликда, ҳар хил кимёвий унсурлар бирикмаси кўринишида учрайди. Керакли маъданни топиш учун ўша модданинг бир бўлагидан «резонатор» сифатида фойдаланилади. «Резонатор» модданинг вазифаси — қидириляётган бирикмага операторнинг сезирлигини оширишдан иборат. «Резонатор» модда «П» ҳарфи шаклидаги биорамканинг икки учига сим билан осиб қўйилади, «Г» ҳарфи шаклидаги биорамка ишлатилганда эса бўш қўлнинг кафтига олиб, 2—4-бармоқлар билан ушлаб турилади (3-сурат).

Қидирув ишларини олиб бориш тартиби сув манбаини қидиришдагидек бўлади. Худди шу усул билан ер остида кўмилиб кетган қадимги маъданли буюмларни топиш ҳам мумкин.



3-сурат. Ер остидаги қазилма бойлиқларни топиш.

(Давоми бор)

БУ ҚАДИМ ЙЎЛЛАР ...

Милоддан аввалги дастлабки минг йилликларда Евроосиёнинг йирик маданий марказларини бирлаштирувчи савдо-сотиқ йўллари тармоғи шакллана бошлаган. Жуғроф ва шарқшунос олим Фердинанд Рихтгофен 1877 йилда ёзган «Хитой» номли машҳур асарида бу йўллар тармоғини (авваллари улар орқали асосан ипак ва шойи ташилгани учун) илк бор «ипак йўли» деб атади. Кейинчалик бу «Буюк ипак йўли» атамасини кўпчилик тадқиқотчи ва олимлар ишлатадиган бўлишди. Лекин милоддан бурунги III асрларда қимматбаҳо тошлар ташиладиган «Ложувард йўл» Бадахшонни Эрон, Месопотамия, Сурия, Миср, Анатолия билан, «Нефрит йўл» эса Шарқий Туркистонни Шарқий Хитой билан боғлаган. Тадқиқотчи Сай Нойнинг маълумотига қараганда, Шарқий Туркистон доирасида жойлашган Аньяндаги нефритдан ясалган топилма милоддан олдинги XII—XI асрларга тўғри келади. Археологик ашёлар шунини кўрсатадики, Хитой ипаги Шарқий Туркистонда Чжоу давридаёқ — милоддан аввалги 1027—256 йилларда маълум бўлган бўлса, милоддан олдинги IV—III асрларда ипак матолар Ҳиндистонга, милоддан аввалги II—I асрларда эса Александрия ва Римга олиб борилган. Бинобарин, бундай далиллар карвон йўллари тармоғининг шаклланиши узоқ давом этган жараён эканлигидан шаҳодат беради. Шу боис ипак йўлининг таркиб топиши тўғрисида ҳозирча аниқ бир сана ни айтиш мушкул.

Дарвоқе, мақолага илова қилинаётган, ЮНЕСКО томонидан тасдиқланган харита энг сўнгги маълумотлар асосида тузилган. Лекин унинг ёрдамчи тармоқларида ноаниқликлар кўп. Урта Осиё табиий жуғрофик ўлкасидаги масканлар ўрнини яхши тасаввур этган киши учун уларни пайқаш қийин эмас. Янгитдан уюштирилаётган илмий экспедиция аъзолари харитага аниқликлар киритиши ва унда кўрсатилмаган қадимги карвон йўлларининг тоғлардан ўтган тармоқларини киритишлари зарур. Жумладан, Туркистон ўлкаси ва Хитой ерларининг милоддан аввалги I аср ва милоднинг 25-йили оралиғидаги тарихига оид «Хань шу» асарида тилга олинган карвон йўллари тармоқлари янги харитада акс эттирилмаган.

УЛКАМИЗ тарихида ўз ечимини кутаётган сирли воқеалар талайгина. Айниқса дунё фани ва маданиятининг равнақига, ҳунармандчилик ва саноат марказларининг таркиб топишига, давлатлараро сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ўрнатилишига, ҳатто замонавий темир ва автомобиль йўллари тармоқларининг қурилишига ҳам ижобий таъсир кўрсатган Буюк ипак йўлининг кўпгина қирралари ҳануз жумбоқлигича қолмоқда. Сўнгги пайтларда бу масалага дунё олимлари, сайёҳлари, умуман кенг жамоатчиликнинг эътибори анча кучайди. Жумладан, ЮНЕСКО ҳомийлигида асримизнинг сўнгги 90-йиллари Буюк ипак йўлининг «ўн йиллиги» деб эълон қилинди. Шу муносабат билан жумҳуриятимиз, Урта Осиё жумҳуриятлари, мамлакатимиз ва чет элларда Буюк ипак йўли-

нинг шаклланиш тарихи ва у билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга бағишланган кўплаб анжуманлар ўтказилмоқда, турли мавзулардаги илмий ва илмий-амалий экспедициялар уюштирилмоқда.

Дарҳақиқат, харитадан кўриниб турибдики, Урта Осиё ўлкаси Шарқ билан Ғарбни бирлаштирувчи Буюк ипак йўлининг муҳим бўғинида жойлашган. Шунинг учун ҳам жумҳурият ўлкашунослар жамияти аъзолари, шунингдек кенг жамоатчилик Буюк ипак йўли тармоқларини атрофлича тадқиқ этишга катта эътибор бермоқда. Бу хайрли ишда илмий экспедициялар таркибидаги археолог, тарихчи, жуғроф, геолог, биолог, зоолог, этнограф, шифокор, сайёҳ, альпинист, кинорежиссёр каби кўплаб касб эгалари фаол иштирок этиш истакларини билдирдилар.

Ўтган йилги илмий экспедициялар даврида тўпланган маълумотлар ҳамда махсус адабиётларда келтирилган далилларга қараганда, карвон йўлларидаги йирик шаҳарларда, карвонсаройлардаги савдо-сотиқ жараёнида кўплаб ипак, шойи, чинни буюмлар, кўзгу, зеб-зийнатлар, рангли маъданлар (олтин, мис, қумуш ва ҳоказо) ва улардан ясалган буюмлар, қимматбаҳо тошлар, гилам, сўзана, зотли от, туя, қандолат, туз, шифобахш ўсимликлар, шароб каби хилма-хил маҳсулотлар айирбошланган.

Қадимги карвон йўлларидан қиллар юрганлиги ҳам диққатга молик. Шубҳасиз, булар орасида савдогарлар, элчилар ва ҳажга борувчилар кўпчилигини ташкил этган. Бундан ташқари, сайёҳлар, дарвешлар, хат ташувчилар, жангчилар ҳам бу қадим йўллардан фойдаланишган, қароқчи-йўлтўсарлар изғиб юрган...

Тоғ қулаши, сув тошқини, зилзила, сурилма, қор кўчкилари каби табиий офатлар таъсирида тоғ йўлларининг бузилиши, шунингдек сиёсий-иқтисодий омилларга боғлиқ ҳолда Буюк ипак йўлининг асосий ва ёрдамчи тармоқларининг аҳамияти ўзгариб борган. Лекин асосий ўзгариш ўрта асрлардаги буюк жуғрофий кашфиётлар арафасида бошланди. Айниқса, Ғарбни Шарқ билан бирлаштирган жанубдаги нисбатан хавфсиз ва арзон денгиз йўлининг кашф этилиши муносабати ила Буюк ипак йўли ўзининг дастлабки савдо-сотиқ ва давлатлараро дипломатик муносабатлар ўрнатишдаги ўз мавқеини аста-секин йўқота борди. Мавжуд маълумотларга қараганда, Буюк ипак йўлининг энг тараққий этган даври VI—VII ва XI—XII асрларга тўғри келади. Лекин Кичик, Марказий ва Шарқий Осиё ҳамда Шарқий Оврупо давлатлари ўртасидаги иқтисодий ва дипломатик алоқалар ўз маромида давом этган. Бемаъни босқинчилик урушлари туфайли Буюк ипак йўли ва унинг муҳим бўғинларидаги ҳаёт инқирозга учраган пайтлари бўлган. Жумладан, араблар ва Чингизхоннинг қонли юришлари, хонликларнинг ўзаро низо ва урушлари салбий таъсир кўрсатган. Улкамиз ҳудудида Буюк ипак йўлининг узил-кесил таназзулга учраши ўрта аср ўрталаридаги сиёсий-иқтисодий воқеалар билан боғланган. Ҳар ҳолда, ўлкамиз доирасида Буюк ипак йўлининг шаклланиши ва унинг инқирозга юз тутишигача бўлган даврлардаги ўзинга хос босқинчи тарихий-жуғрофий силсиласини чуқур тадқиқ этиш ҳам муҳим мавзу ҳисобланади.

БУНДАН буён тарихий-жуғрофий тадқиқот ишларини ўлкамиз миқёсида янада жонлантириш ва ягона дастур асосида узлуксиз олиб бориш зарур. Бунинг учун қадимги археологик обидалар орқали ўтган Буюк ипак йўлининг тармоқларига махсус илмий экспедициялар ташкил этиш, тадқиқот жараёнида қадимги қўлёзма ва китоблар, топонимик, археологик ашё ва далиллар, тошларга ўйиб ёзилган ёзув, чизма ва нақшлар, ҳозиргача етиб келган афсона, эртак, ривоят ва ҳоказолардан унумли фойдаланиш керак. Шубҳасиз, бундай манбалардан олинган ишончли маълумотларни атрофлича таҳлил қилиш ва умумлашмалар яратиш гоят муҳимдир.

Фикримизча, ўлкамиз ҳудуди тарихи билан боғлиқ бўлган Искандар Зулқарнайн (милоддан аввалги IV аср), Плоно Карпини, Рубрук ва Марко Поло (милоднинг XIII асрлари), Ибн Баттута (XIV аср), Амир Темур (XIII—XIV аср), Беруний (IX—X асрлар), Носир Хусрав (XI аср), Муҳаммад Авфий (XIII аср), Бобур, Муҳаммад Ҳайдар ва Абдураззоқ Самарқандий (XV—XVI асрлар), Чжан

Цянь (милоддан аввалги II аср) каби саркарда, сайёҳ, олим, давлат арбоблари, элчилар сингари тарихий шахсларнинг юрган йўллари, фаолиятлари, асарлари чуқур таҳлил қилиниб, йирик даврларни ажратиш ва аниқлик киритиш, уларнинг тараққиётини акс эттирган махсус тарихий-жуғрофий, элшунослик, ўлкашунослик каби хариталар тузиш мақсадга мувофиқ.

Айтилганларга мисол тариқасида марҳум устозимиз профессор Ҳамидулла Ҳасановнинг Афғонистондаги Бомиён шаҳри тўғрисидаги қуйидаги баёнини келтирамиз: «Бомиён бундан икки минг йиллар муқаддам таркиб топган азим бир шаҳар, йирик савдо-сотиқ ва Будда динининг маркази бўлган. Шарқдан минглаб диндорлар зиёратга келишган. Милонинг V—VI асрларида Бомиён-да беҳисоб расталар, карвонсаройлар, ибодатхоналар бўлиб, бир миллиондан ортиқ аҳоли яшаган. Унинг асосий хусусияти «Ғор шаҳри» [2 мингта Ғор бор] бўлиб, 10 километрга чўзилган ва аҳолиси асосан Ғорларда яшаган. Бомиёнга VIII асрда араблар, айниқса XIII асрда Чингизхоннинг ваҳший қўшинлари қақшатқич зарба берди. Охири ҳодисани ўрта аср тарихчиси шундай таърифлайди. «Бомиён қальъаси остонасида Чигатой хоннинг ўғли Мовтўғонга найза санчилди. У жароҳатга чидай олмай вафот этди. Чингизхоннинг қаҳри келиб, бутун кучини жангга солди, қальъани забт этди. Шу ондаёқ фармон берди: бу ердаги ҳар бир жонивор... инсон наслими, мол наслими, ёввойи ҳайвон ё паррандами — қириб ташлансин, шаҳар ер билан яксон этилсин, токи ҳеч замон бу шаҳар обод бўлмағай, бирон жонивор бу ерда яшамағай!.. Ҳозир шаҳардаги баландлиги 150 метр келадиган Шаҳри Фулгула қальъа тепасига чиққан киши қарийб 780 йилча бурун вайрон этилган иншоотларни — ғишт девор, қуриб қолган ҳовуз, мачит мезаналари, бостирма йўллари кўради. Ваҳоланки, Буюк ипак йўли харитасида Бомиён асосий савдо-сотиқ маркази тариқасида берилган».

Яна бир мисол. Бобурнинг шоҳ асари «Бобурнома»да шундай сатрларни ўқиймиз: «Ҳиндистон билан Хуросон орасидаги карвон йўлларида иккита шаҳар бор. Бири Кобул, яна бири Қандаҳор.

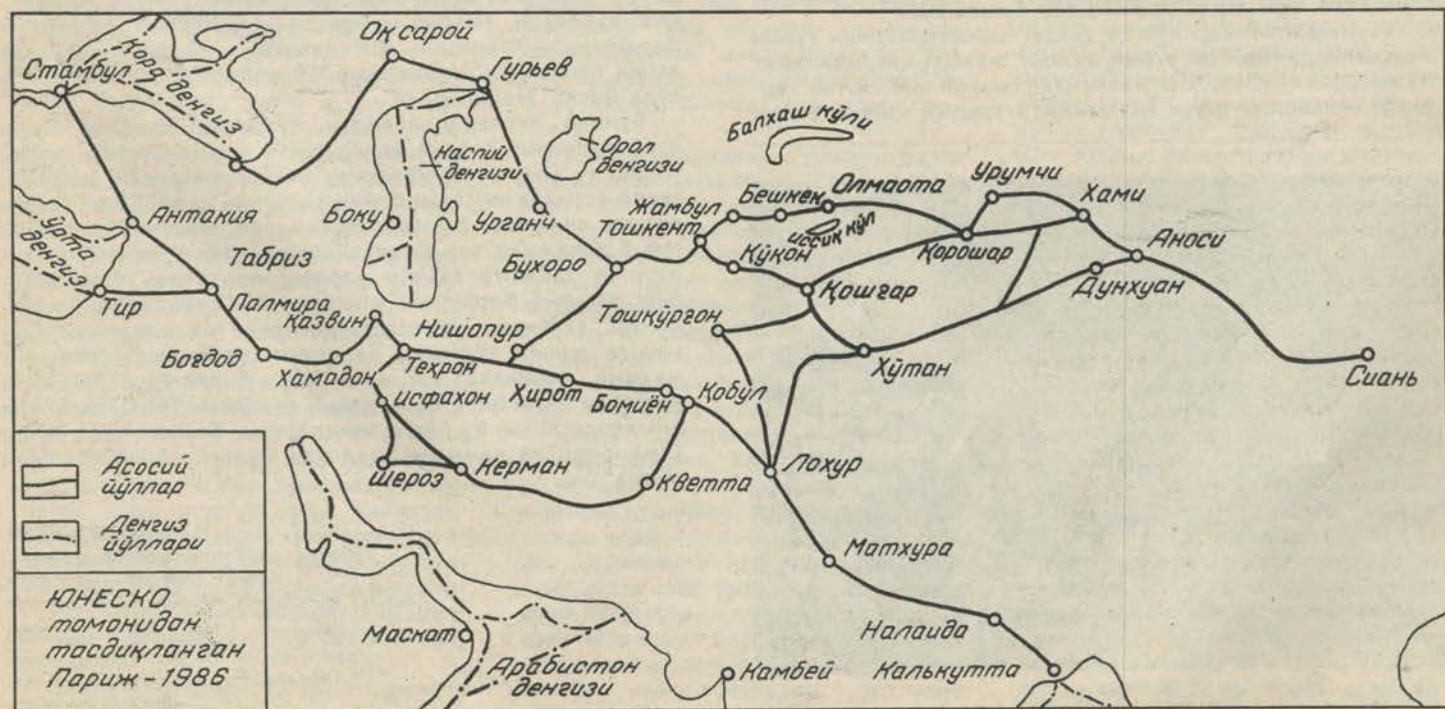
Кобул — Ҳиндистон билан Хуросон ўртасидаги воситачидир. Бисёр яхши савдохонадир. Хитой ёки Румга [Кичик Осиёга] борганларида ҳам шунчалик савдо қилмайлар. Ҳар йили етти-саккиз-ўн минг от Кобулга келади. Қуйи Ҳиндистондан ўн-ўн беш-йигирма минг ўйлик [майда ҳўкиз] карвон Кобулга келади. Ҳиндистондан оқ мато, қанд-шакар ва доривор гиёҳлар келтирадлар. Хуросон

ва Ироқ, Рум ва Чин [Хитой] моллари Кобулда топилади». Бобурнинг бу гапларидан Бомиён XIII асргача жанубдаги энг йирик савдо-сотиқ маркази бўлган бўлса, кейинчалик унинг ўрнини ва карвон йўлидаги мавқеини Кобул эгаллай бошлаганлигини, Буюк ипак йўлининг бу қисмида [туяларда] от-уловда юк ташилганлигини, бу ҳайвонларнинг сонига ва айирбош қилинадиган маҳсулотларнинг турига қараб савдо-сотиқ кўламини аниқлаш мумкин.

Умуман Хоразмий (IX аср, «География» асари), Термизий (IX аср, «Солнома ва наврўзнома»), Жайҳоний (IX аср, «Масофалар ва мамлакатлар китоби»), Балхий (IX аср, «Ер суратининг тасвири»), Наршахий (X аср, «Бухоро тарихи»), номаълум муаллиф томонидан 983 йилда ёзилган «Худуд ул-олам» («Олам чегаралари»), Хоразмий (X аср, «Мафотиҳ ал-улум» («Илмлар калити»), Беруний (X—XI аср, «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Минералогия», «Геодезия», «Қонуни Масъудий»), Носир Хусрав (XI аср, «Сафарнома»), Қошғарий (XI аср, «Девону луғотит турк»), Бобур (XVI аср, «Бобурнома») каби кўплаб ватандошларимизнинг илмий меросидан ўлкашуносликка оид қимматли ноёб маълумотларни тўплаб умумлашмалар — рисола, китоб, тарихий-жуғрофий хариталар тузиш ҳам хайрли мавзулардан.

Буюк ипак йўлининг асосий ва тармоқли қисмларини табиий ва иқтисодий жуғрофия, элшунослик, тарих, археология, экология каби фанларнинг назарий ва методологик асосларига таяниб тадқиқ этиш, карвон йўлларининг ҳар иккала томонига туташган майдонларнинг табиий-экологик ва ўлкашуносликка оид хариталарини тузиш, унга ноёб табиат ва кишилар қўли билан бунёд этилган тарихий-археологик обида ва ёдгорликларни, туристик манба ва йўллари тушириш лозим.

Мулоҳаза учун яна бир фикр. Жумҳуриятимизнинг мустақиллиги, бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан миллий даромадни ошириш, айниқса валюта ишлаш масаласини пухта ўйлаб кўриш лозим. Бунинг учун қулай табиий-экологик имкониятга эга бўлган Буюк ипак йўли қисмларида қадимги дастлабки ҳолатларини, яъни эталон-андоза бўла оладиган намуналарини қайта тиклаш керак, деб ҳисоблаймиз. Масалан, Буюк ипак йўлининг ўн йиллиги даврида Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қарши, Термиз, Хева, Қўқон, Андижон сингари шаҳарларда қуйидаги асосий ишлар кўламини бажариш мақсадга мувофиқ: маҳаллий-миллий меъморчилик услубида барча қулайликларга эга бўлган карвонсарой комплексларини, уй-жойлар, ҳунармандчилик ва кулолчилик дўконлари ҳамда



савдо-сотиқ расталарини қуриш орқали гўё шаҳар ичида «кўҳна шаҳар» намунасини тиклаш, қандолатчиликда миллий ширинликлар, қанд-қурслар, таомлар, шароб, шифобахш гиёҳлардан ҳузурбахш ичимликлар тайёрлаш, ишла-тиладиган идиш-товоқлар ўзига хос миллий руҳда бўлиш-лигига эришиш; шаҳарлар оралиғидаги масофани йўлнинг табиий-жуғрофик шароитига кўра қадимгидек от, эшак, қўтос, хахир, туялар ва пиёда босиб ўтишни, уларни ем-хашак билан таъминлашни режалаштириш, бундай нақлиёт воситаларининг тезлигини ҳисобга олиб, маълум масофа-ларда сайёҳларнинг ҳордиқ чиқаришларини таъминлаш мақсадида махсус жиҳозланган бекатлар (авваллари сув-сиз чўлларда сардобалар қурилган) қуриш, имконияти борича карвон йўллари минтақасида жойлашган ноёб табиат ёдгорликларини ва ғорларни кўнгилдагидек жи-ҳозлаш, сайёҳларнинг эсдалик совғалар сотиб олишларини назарда тутиб карвон йўли қисмлари ва шаҳарларга тааллуқли бўлган (фақат сифатли қоғоз ва рангли тасвир-ларда) тарихий-жуғрофик рисолалар, китоблар, очиқ хат, шартли тасвир-хариталар нашр қилиш, кулолчилик ва ҳунармандчилик буюмларини ишлаб чиқариш, хотира белги ёки нишонлар тайёрлаш, кичик гиламча, сўзана ва бошқа турли хил матолардан ёдгорлик буюмлари тўқиш, тикиш ва ҳоказо. Бундай чора-тадбирлар ёрдамида Буюк ипак йўли тармоқлари ва шаҳар, қалъа, қасрларнинг тари-хий-жуғрофий «шаҳодатнома»сини берган бўламиз. Де-макки, аждоқларимиздан қолган нодир ва ноёб мерос чашмаларини келажак авлодларга тортиқ этишдек ғоят ибратли ишни бажариб, улар руҳини шод этган бўламиз. Шоядки, шунда дунё бизни, биз эса дунёни қандай бўлса, шундайлигича танисак.

Буюк ипак йўли тармоқларида ташкил этилган экспеди-циялар даврида жуғрофларнинг диққатини ўлкамиз табиати ва экологик шароитининг ўтмиши, ҳозирги ҳолати, ботиний имкониятлари ва истиқболдаги тараққиётини аниқлаш ва башорат қилишга қаратиш зарур.

Чет эл сайёҳларини бошқарувчи ва тушунтиришлар берувчи, муҳими ажнабийлар тилини мукамал биладиган малакали миллий ходимлар (экскурсовод ва гид) олий ўқув юртларида ва махсус курсларда тайёрланиши лозим.

ИШОНЧ билан айтиш мумкинки, Буюк ипак йўли билан боғлиқ ишларнинг натижаси ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда, ўлкашунослик соҳасида пухта билим ва кўникмаларга эга бўлишда, она юртимиз табиатини севиш ва эъзозлашга ўргатиш борасида ҳам ғоят катта аҳамият касб этади. Бинобарин, Ватанни севиш, унга меҳр қўйиш ризқ-рўзимиз манбаи — ўлкамиз табиатини чуқур билишдан, уни асраб-авайлашдан бошланади.

Ўз ўлкасига меҳр қўйган саёҳат ишқибозларини турли босқичларда (мактаб, туман, вилоят, жумҳурият, мамлакат ва халқаро — ЮНЕСКО миқёсида) ташкил этилаётган тад-қиқот ишларида фаол қатнашишга ташвиқ қилиш билан



Йўл азоби — гўр азоби, деганларича бор экан.

бир қаторда қуйида XIII асрнинг буюк сайёҳларидан Саъдий Шерозий каломини келтиришни лозим топдик: «Саёҳат даврида қалбни қувонтирасан, ҳар хил қизиқ ва ажиб нарсаларни кўрасан, мўъжизалар тўғрисида эшита-сан, турли шаҳар ва элатлар билан танишасан, янги дўстлар билан суҳбатлашасан, билим ва онгингни кенгай-тирасан, фойдани зиёндан фарқлайсан ва бойлигингни кўпайтирасан, мавқеингни оширасан ва келажак тақдирингни сезасан...» Ҳа, умрини 30 йиллик саёҳатда ўтказган, Хитой, Ҳиндистон, Озарбайжон, Мағриб ва бошқа мам-лакатларни кезган жаҳонгаштанинг гапида чуқур маъно бор.

1991 йил май-август ойларида ЮНЕСКО «Буюк ипак йўли — мулоқот йўли» шиори остида Урта Осиё ҳудуди-да мўлжалланган халқаро экспедиция режалангандек ўт-моқда. Унга кўра учта асосий экспедиция уюштири-лади. Биринчи экспедиция Бухоро — Варахша — Кўкарт-ли — Қизилрабат — Мишиқли қалъа — Шарухон — Тўрт-кўл — Урганч — Хева йўналиши бўйлаб текис чўллардан 400 километр масофани туяда босиб ўтади. Иккинчи экспедицияда сайёҳ-тадқиқотчилар отларда тоғ тизмалари ва дарё водийларида ҳамда қадимги аҳоли пунктлари орқали юрадилар. Улар Писком қишлоғи — Писком тизма-си — Кўксув водийси — Бурчмулла қишлоғи — Чотқол во-дийси — Оқбулоқ водийси — Чотқол тизмасидаги Ара-шон довони — Оҳангарон платоси — Қурама тизмасидаги Камчик довони — Пунгон — Пон — Чуст каби манзиллар-дан — жами 300 километр йўл босади. Учинчи экспеди-ция аъзолари Навоий — Нурота — Жусентаб — Работ — Зармитан — Фориш — Янгиқишлоқ — Чақар — Жиззах аҳоли пунктлари жойлашган 300 километрлик масофани отда босиб ўтадилар.

Бундай экспедициялардан кўзланган мақсад Буюк ипак йўлининг асосий ва ёрдамчи тармоқларини излаб топиш ва улар жуғрофиясини илмий жиҳатдан асослаш, савдо-сотиқда нималар ташилганлигини ва айирбош услуб-ларини аниқлаш, ўтмиш тарихимизни, миллий ва маъна-вий бойлигимиз ҳамда анъаналаримизни ўрганиш, киши-ларнинг табиатга таъсир даражасини, ўлка экологияси-нинг ўзгариб боришини аниқлаш ва имкониятларини ба-ҳолаш, халқаро, мамлакат, регионал ва маҳаллий аҳа-миятга молик туристик ва спорт-соғломлаштириш, энг муҳими, келажакда қадимий Шарқ билан Ғарб халқлари ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатган ҳамда ривожлантирган бу йўлни халқларнинг биродарлик, ўзаро ҳамкорлик ва самимий мулоқот йўлига айлантиришдан иборатдир.

Шухрат ЗОКИРОВ,
Ўзбекистон Ўлкашунослар жамияти
раёсат кенгашининг раиси,
ТошДД жуғрофия куллийтининг декани.

Абдурасул СОАТОВ,
«Ипак йўли — 90» экспедициясининг
қатнашчиси, жуғрофия куллийти
катта ўқитувчиси.



Йўл юрдик, йўл юрсак ҳам мўл юрдик.

МУЛОҚОТ ҚАРВОНИ

Осиё халқлари иқтисодий ва маданий алоқаларининг ривожидан Буюк ипак йўлининг аҳамияти беқиёсдир. У шарқда Хитойдан бошланган. Шунинг учун ЮНЕСКО ташкилоти Ипак йўлининг Хитой ҳудудидаги қисмида жойлашган тарихий ва маданият обидалари билан танишиш мақсадида халқаро илмий экспедиция уюштирди. Сиан — Ланжу — Дунхуан — Турфан — Қашғар — Урумчи йўналишидаги бу эк-

спедиция жаҳоннинг 18 мамлакатидан археолог, элшунос, тарихчи, тилчи, палеогеограф, иқтисодчи ва бошқа мутахассислар — жами 50 нафар илмий ходим қатнашди. Экспедиция ишида жумҳуриятимизнинг таниқли археолог олими, жумҳурият Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, ойнома бош муҳаррирининг ўринбосари Аҳмадали АСҚАРОВ ҳам иштирок этди. Қуйида унинг таассуротларини ўқийсиз.

Илмий сафаримиз Хитойнинг Шэньси, Ганьсу ва Синцзян вилоятлари бўйлаб ўтди. Хитойлик ҳамкасбларимиз бизни 15—17 та энгил автомашина ва барча қулайликларга эга бўлган япон автобусларида олиб юришди. Йўл бўйлаб машҳур тарихий, археологик ва архитектура обидаларини, кўплаб музей ашёларини, будда ибодатхоналари, масжид ва мақбараларни, хитой ва уйғурлар яшайдиган манзилларни, анъанавий ҳунармандчилик корхоналарини, коризларини, бозорларини томоша қилдик. Ҳар кўни кечки овқатдан сўнг мунозара ва баҳслар ўтказиб турилди. Экспедиция ниҳоясида Урумчи шаҳрида Ипак йўли тадқиқотида бағишланган илмий анжуман ўтказилди.

Илмий экспедициямиз Буюк ипак йўли бошланган, хитой давлатларининг қадимий ва ўрта асрдаги пойтахти бўлган Сиан шаҳридан йўлга чиқди. Бу ерда кўплаб машҳур тарихий, археологик ва архитектура ёдгорликлари киши диққатини жалб қилади. Император Цинь Шихуанд мақбараси осмон баравар тупроқ уюмидан иборат бўлиб, унинг тепасига тошдан қурилган зинапоя орқали кўтарилди, тепадан теварак атроф кафтдек кўриниб туради. Ундан икки чақиримча нарида терракота музейи бўлиб, у қазишма олиб борилган ерда барпо этилган. Император мақбараси атрофида 400 га яқин жамоавий дафиналар, терракота ва одам ҳайкалчалари, 93 та от қабри, мақбара қурувчиларининг 100 га яқин қабри мавжуд. Миллоддан аввалги 246 йилда бошланган қурилиш ишларида Цинь империясининг 6 вилоятдан 700000 киши қатнашган.

Қазишма вақтида бу ерда терракотадан ясалган аскар ва от ҳайкаллари

дан иборат учта ҳавза очилган, шундан иккитаси намойиш этиляпти. Аскар ҳайкаллари цин кўшинларининг сафланиш тартибига тўғри келади. [Бу ҳақда «ФТ»нинг 1987 йил 2-сонидagi «Донги кетган хазиналар» мақоласида батафсил ҳикоя қилинган.— Ред.]

Мазкур шаҳардаги Баньо музейида машҳур неолит манзилгоҳининг бир қисми намойиш этилмоқда. Қазишма майдонида ўчоқлар, идишлар, хусусан турли шакллардаги сопол идишлар пишириладиган хумдон ва ҳоказолар мавжуд. Шулардан бирида оғзи-оғзига қилиб тўнкариб қўйилган иккита катта хум кўзга ташланади. Дафинада ана шундай хумлардан фойдаланилган экан. Кўргазманинг бир бурчагида силлиқланган тош болта, новтеша, бигизлар намойиш этиляпти.

Бошқа кўргазмаларга кўпинча безак туширилган катта-кичик сопол идишлар, тош билагузуклар, ҳайвонот чиганоқлари ва қозичишлардан ясалган шокилалар, суякдан тайёрланган сочтўғноғич, узун найза, тош новтеша ва бошқалар қўйилган.

Сиан шаҳрида 772 йили қурилган будда ибодатхонаси ҳозиргача сақланиб қолган. Кейинги даврларда у бир неча бор қайта қурилган. Шэньси вилоятидаги музейнинг археология кўргазмасида Цинь, Хань, Тан сулоаларига мансуб буюмлар учрайди. Улар орасида қуроллар, терракота ҳайкалчалар, идиш-товоқлар кўзга ташланади. Кўргазмага қўйилган буюмларнинг аксарияти ўрта аср Хитойининг Ипак йўли орқали савдо алоқалари ҳақида шохидлик беради. Булар тилла, кумушдан ишланган сосоний, сўғд, византия идиш-товоқлари, ўртаосиё тангалари ва ҳоказолардир.

Шэньси вилоятида Тан сулоласи императорлик хонадони аъзоларининг даҳмаси бўлиб, манбаларга қараганда, у қарийб 370 та иншоотни ўз ичига олади.

Сайёҳлар император аёл Цзичень ва малика Юньтай ҳамда Тан императори Гаоцзуннинг хотини ва қизининг мақбараларини бемалол томоша қила олишлари мумкин. Цзичень сағанасининг қабр усти тупроқдан иборат дўнглик бўлиб, тепасига хиёбон орқали чиқилади, бу хиёбоннинг икки томонида ҳайкаллар ўрнатилган. Хиёбон бошланишида отини жиловидан ушлаб турган киши ҳайкаллари бор. Ундан орқада одам бўйига 3—4 баравар келадиган амалдорлар ҳайкаллари жой олган. Сўнг эса ҳар бири 30 нафардан ҳайкалларнинг икки гуруҳи кўзга ташланади, ундаги одамлар бўй баравар тасвирланган. Кийим ва белбоғининг ўзига хос хусусиятлари бу ҳайкаллар турк кўчманчи қабила-ларининг вакилларига мансублигидан далолат беради. Шу ҳайкаллардан юқорида иккита шернинг ўтирган ҳолатдаги ҳайкали кўзга ташланади.

Юньтай қабри қазиб, музейга айлантирилган ичи гумбазсимон шифтли нишаб даҳлиз тарзида. Унинг деворларига безаклар туширилган. Девор тоқчаларида сопол идишлар ва терракота ҳайкалчалар бор. Гўр ичида тоштобут бўлиб, устига ўйма нақшлар туширилган. Қабр қадимдаёқ талон-тарож қилинган бўлса-да, қазиш вақтида ундан 400 га яқин қимматли археологик буюм топилди. Улар алоҳида кўргазмага қўйилган бўлиб, аксарияти терракота ва чинни ҳайкалчалар, идиш-товоқлардир. Олтин тақинчоқлар, бронза кўзгу, тилла суви юритилган эшик тутқичлари, тоштобут нусхаси ва ҳоказолар кўргазмага қўйилган.

Мазкур вилоятда Хань-Ма Линь сулоласи императорлари ва саркардаларининг даҳмалари бор. Даҳма майдонида хунлар устидан ғолиб келган саркарда Хо Чубиннинг мақбараси кўзга ташланиб турибди. Мақбара усти тупроқ уюми тарзидаги тепаликдан иборат бўлиб, уч томони ҳайкалли очик айвон билан эгалланган. Марказий қисмида камон ва найзали кўчманчини босиб турган от ҳайкали бор. Ен айвонларида от, қўй, қоплон, тошбақа, дефсифат одамларнинг ҳайкаллари кўзга ташланади. Музейга Хань даври топилмалари қўйилган.

Баоцзи шаҳрида Хитой ҳудудида илк бор — миллоднинг V асридан қурила бошланган Фамэньцзи будда ибодатхонаси жойлашган. У кейинчалик неча бор қайта қурилган. 1987 йили ибодатхона ҳудудида ер ости даҳлизи очилган бўлиб, унга кираверишда учта эшик ўрнатилган. Бу ерда ибодатга оид буюмлар, қоқмурдали уй нусхалари, будда ва бодисатвнинг бронза ҳайкалчалари, Тан сулоласи китоблари ҳамда тангалари; чинни ва шиша идишлар, қадаҳлар, шишалар, кумуш қутичалар, лаганчалар, чўплар,

гуллар, ҳайкаллар, нефрит қутича, олтин коса, бронза асо, император байроғи кўргазмага қўйилган. Барча бу топилмалар Тан даврига мансубдир. Улар орасида бошқа ердан келтирилган шиша идишлар ҳам бор.

Ганьсу вилоятида Буюк Хитой деворини, бир қанча шаҳарларда будда ғор ибодатхоналари ва музейларни кўришга муяссар бўлдик. Вилоятнинг шарқий қисмида будда ғор ибодатхонаси бўлмиш Майцяшань ғори жойлашган У гарчи Цинь даврида қурила бошлаган бўлса-да, унинг санъат обидаси сифатидаги доврўғи Ғарбий Вэй сулоласи даврига (571—581 йиллар) тўғри келади. Баланд тик қалъада кўплаб тоқчалар очилган, уларда будда, бодисатв, шогирдларнинг ҳайкаллари ўрнатилган. Бевосита қоя устида ҳам буддаларнинг жуда катта ҳайкаллари, кўрқинчли кўринишдаги доншитларнинг ҳайкаллари ҳам бор. Тоқча деворлари будда мавзудидаги безаклар билан қопланган.

Ланьчжоу шаҳрида Ганьсу вилоятининг музейи бўлиб, у археологик ва этнографик ашёларга бой. Учта катта ёшли одамлар гўри алоҳида кўргазмани ташкил этади. Бу ердаги топилмалар орасида бронза кельтлар, пичоқ ва бигизлар, бронза ва чақмоқтош найза учлари ва бошқалар мавжуд. Си Чжоу даврига мансуб ашёлар айниқса диққатга сазовор, булар: қурол-яроғ, икки ғилдиракли аравага қўшилган от, от абзали, идишлардан иборат.

Этнографик кўргазмадан Ганьсу вилоятида истиқомат қилган қозоқлар, тибетлар ва бурятларнинг кийим-кечаклари, рўзғор буюмлари, амалий санъат асарлари жой олган.

Увэй шаҳридаги «Маданият саройи» музейидаги археологик кўргазмага неолит даврига мансуб сопол буюмлар, қурол-аслаҳа, ҳайкаллар, ёзувли найзалар қўйилган. Шаҳар чеккасида Мин сулоласи даврида бунёд этилган Буюк Хитой деворини кўрдик.

Чжанье шаҳрида будда манастирига ташриф буюрдик, унинг ибодатхоналаридан бирига узала тушиб ётган будда ҳайкали қўйилган. Курашаётган давлатлар даврига мансуб археологик топилмалар алоҳида кўргазмани ташкил этади. Ундаги ашёлар орасида шохдор буғу ҳайкалчаси киши эътиборини тортади. Тасвир услубига кўра, улар Марказий Осиёдаги «буғу тошлари»даги буғу суратларини эслатади.

Цзюцюань шаҳрида экспедиция аъзолари Буюк Хитой деворининг қалъали қисмини бориб кўришди. Бу ердаги музейларда Сибма маданиятига оид ашёлар намойиш этилади. Улар орасида сопол идишлар, ҳайкалчалар, танга-чақалар, қуроллар бор. Буюк Хитой девори музейида Ордосда топилган илк темир асри ва ўрта асрга оид тилла ҳамда кумуш безаклар кўзни қувнатади.

Дуньхуан шаҳри канорасида Могао ғори деб аталмиш V асрдан то XIX асрга қадар бўлган узоқ мuddат мо-



Сиан шаҳридаги 652 йилда бунёд этилган «Еввойи ғозларнинг катта ибодатхонаси» ўзининг меъморчилик услуби ва муҳташамлиги билан киши ақлини лол қолдиради.

байнида қурилган беш юзга яқин ғорни ўз ичига олган будда ғор манастири мавжуд. Бу ғорларда будда, бодистав, шогирдларнинг ҳайкаллари, девор ва шифтларда будда мавзудидаги безаклар бор. Бу ерда, булардан ташқари, қадимий турк маданиятига мансуб ашёлар ҳам талайгина.

Синцзянда Буюк ипак йўлининг шимолӣ тармоғидаги бир қанча шаҳарларида бўлиб, машҳур археологик ва тарихий обидаларни, музей кўргазмаларини томоша қилдик.

Хами шаҳри канорасида қуйи бронза даврига мансуб Уфу қабристонидан бўлди. У баланд тупроқли тепаликда жойлашган. Гўрларнинг баъзилари қазиб очилган. Экспедиция аъзоларига гўрлардан бири очиб, намойиш қилинди. Унинг усти ходалар қўйиб беркирилган экан. Гўр тупроқ билан тўлдирилмаган. Унда гўр деворига суяниб ўтирган ҳолдаги аёл скелети бор. Калла суяги остида ўрилган ҳолатдаги соч сақланиб қолган.

Бу шаҳарда археологик кўргазмаси палеолитдан то ўрта асрларгача бўлган даврга мансуб турли маданият ашёларидан иборат музей мавжуд. Кўргазмаларда бронзадан ишланган меҳнат қуроллари, қурол-яроғлар, тагликда бронза қозони, хунн даври буюмлари, қадимги турк маданияти ашёлари ва хоказолар бор. Сак маданияти топилмалари алоҳида хонага қўйилган. Кўргазмаларда наमतдан тайёрланган бош кийими, жун кийим, чарм этик, бронза безаклар ва меҳнат қуроллари, ёғоч ва суякдан ишланган буюмлар қўйилган.

Хами шаҳрида экспедиция аъзолари Адқара масжиди ҳамда Тан даврида яшаган ва Хитойда ислом динининг илк тарғиботчиларидан бири бўлган Ғозихон Вали мазорини зиёрат қилди.

Турфан шаҳри канорасида Гаочан ҳамда Цзяохэ кўҳна шаҳарларини, Безакли ғор манастирини, Қорахўжа мазорини бориб кўрдик. Кўҳна шаҳарларда қалъа, кўрғон ва бошқа биноларнинг тупроқ деворлари сақланиб қолган. Ғор манастири тоқчаларида синдириб олинган ҳайкал тагликлари, деворларда сурат қолдиқлари бор.

Корла шаҳри канорасида «Минг уй» будда ғор манастири бўлиб, унда деворий сурат қолдиқлари сақланиб қолган. Шунингдек довондан ўтувчи-

ларни назорат қилувчи қопқа жойлашган. Темин — Гуай қоясини, қалъа девори ва Буюк ипак йўлидаги дарвозаларни кўздан кечирдик. Корла музейида сак, хунн, қадимги турк маданияти топилмалари кўргазмага қўйилган. Хоналардан бирида сак гўридан олинган мўмиёланган жасад намойиш этилган.

Куча шаҳри канорасида Сувбоши кўҳна шаҳар қолдиқлари, Куча даси масжиди, Қизил ва Қизилқия ғор манастиридаги деворий расмлар экспедиция аъзоларининг диққатини тортди. Куча шаҳридаги музей археологик ашёларга бой бўлиб, унга Хань ва Тан даври топилмалари, сопол идишлар, қурол-аслаҳа ва зеб-зийнат буюмлари кўргазмага қўйилган.

Қашқар шаҳрида Маҳмуд Қошғарий, Оппоқ хўжа, Юсуф Хос Ҳожиб каби алломаларнинг мазорларини зиёрат қилдик, масжид ва будда ибодатхонасини кўздан кечирдик.

Экспедиция ниҳоясида Урумчи шаҳрида Буюк ипак йўлини ўрганиш муаммолари бўйича ЮНЕСКОнинг илмий семинари бўлиб ўтди.

Шуни таъкидлаш керакики, экспедициянинг илмий раҳбари профессор А. Данининг ташаббуси билан ҳар кун, маданият ва санъат тарихи ёдгорликлари кўздан кечириб бўлинган, илмий мунозаралар ўтказилиб, уларда мутахассис олимларнинг маърузалари ҳам тингланди. Мунозара жуда жонли ўтди. Урумчида ўтказилган мунозара ва илмий семинарларда: Буюк ипак йўлининг вужудга келиши ва ривожланиши; буддизм ёдгорликлари ва унинг тарқалиши, ғояси, будда санъати; Ислом ва унинг ёйилиши; ислом обидалари. Услоннинг буддизм билан ўзаро муносабатлари хусусида бахслар бўлди.

Семинар иши давомида иштирокчилар Синцзян археология илгоҳига ташриф буюриб, археология музейини, Урумчи шаҳридаги музей кўргазмаларини кўздан кечиришди.

Хуллас, илмий сафаримиз анча унумли бўлди. Археологларимиз кўпгина музейларнинг археологик ашёлари билан бевосита танишиш, талайгина илмий асарлар харид қилиш, Хитой ва бошқа мамлакатларнинг олимлари билан фойдали алоқалар ўрнатиш имконига эга бўлдилар.

КЕЙИНГИ пайтларда табиатдаги жуда кўплаб сирли ҳодисалар кенг миқёсда ўрганила бошланди. Бу, албатта, хайрли иш, лекин айна вақтда деярли ҳар бир халқнинг ўтмишида учрайдиган тарихий-сирли ҳодисаларни этибордан соқит қилиш дегани эмас. Ана шундай жумбоқлардан бири... тош календарлардир.

Ажабо, деб ҳайратланиши мумкин муштарий, шунақаси ҳам бўлар эканми? Календарь деганда, одатда, ёзма манбани тушунамиз. Масалан, Юлий Цезар календари, ҳозирда қўлланаётган Григорий календари, Умар Хайём 33 йил давомида тузган ва дўсти Низомул Мулк (Султон Маликшоҳ) шарафига «Маликий» деб атаган календарь, Улуғбекнинг «Зижи кўрагоний» жадвали ва ҳоказолар ҳақида эшитганмиз. Лекин тошдан календарь бўлиши...

Ажабланманг, муҳтарам муштарий, шунақаси ҳам бўлар экан. Масалан, қадимги инклар давлатидаги улкан тош қурилма «Қуёш дарвозаси», Англияда кўҳна замонларда барпо этилган, баҳайбат тошлардан иборат улкан Стоунхенж иншооти ўзига хос календарь ва расадхона вазифасини ўтаган, деган фаразлар мавжуд. Хўш, шунақанга ғайрийиб иншоот Урта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам борми? Бор, деб тахмин қилишмоқда олимлар, бу — «Шаҳидтепа» деб аталган қадимий қўрғонлар мажмуасидир. Тўғри, у Стоунхенж каби баҳайбат тошлардан иборат эмас, лекин вазифасига кўра... Келинг, яхшиси бир бошдан ҳикоя қилиб бера қолайлик.

Олимлар диққатини ўзига жалб этиб, қадимий аждодларимиз яратган календарь, деб тахмин қилинаётган Ша-

зах ва Ғаллаорол атрофларидаги халқ бу ерни ана шу календарь номи билан атаб, «Зичи сак» — «Саклар календари» деб номлаган бўлса не ажаб? Кўҳна Ғаллаоролдаги (Янгиқўрғон) Шаҳидтепа ва унинг атрофидаги тепачалар ҳам узоқ мозий маданиятга оид бўлиб чиқса не ажаб?

Энди бевосита Шаҳидтепага оид дастлабки маълумотларни этиборингизга ҳавола қиламиз. Ҳа, бу, шубҳасиз, календарь, даштдаги календарь. Шаҳидтепа қўрғонлар мажмуасининг топографик суратларини ўрганиб чиққан архитектура доктори Мидхат Булатовнинг қайд этишича, бир метр баландликдаги 120 қўрғончадан ташкил топиб, олти қатор доира шаклида жойлашган бу тепаликлар бундан 2000 йил олдин бунёд этилган бўлиб, кенглиги 100 метр. Унинг марказида диаметри 81 метр ва баландлиги 12 метр бўлган энг йирик қўрғон жойлашган.

Бир неча йил аввал Ҳамза номли Санъатшунослик илмуҳои олимларининг махсус экспедицияси Шаҳидтепани тадқиқ этишган эди. Иккита қўрғонча очиб кўрилганда на бирон санъат, на бирон қадимий дафина, на бирон ёдгорликни кўрсатувчи нарса учради. Археологларнинг ҳисоботи Мидхат Булатовнинг қўлига тушганда эса унда бирданги бир қанча саволлар пайдо бўлди. Нима учун қўрғончалар марказга нисбатан айлана шаклида жойлашган ва нима учун 6 қатор? Нима учун қўрғонлар мажмуаси аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланадиган даштнинг туташган жойида? Қурилишида, шубҳасиз, жуда кўп кишилар қатнашган бу ўзига хос иншоот нимага хизмат қилган? Унинг бирон-бир ижтимоий аҳамияти бўлмаган-

САКЛАР КАЛЕНДАРМИ?

ҳидтепа мажмуаси Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманидаги «Ғаллаорол» ва «Коммунизм» давлат ҳўжаликларининг ғаллазорлари чегарасида, темир йўл ёнида жойлашган. Уни биринчи бўлиб санъатшунос олим, профессор Л. И. Ремпель 1966—1968 йиллари самолётда Самарқанддан Тошкентга учиб ўтишда кўриб қолган, кейин махсус экспедиция билан тадқиқ этган. Ҳозирда бу мажмуадан олимлар бош расадхона деб тахмин қилаётган марказий тепаликнинг ўзи сақланиб қолган, холос. Унинг устида эса бир қанча қабрлар пайдо бўлган.

Шу атрофдаги Найман, Аламли каби қишлоқларда яшовчи кексаларнинг шоҳидлик беришича, бу қабрларга 100—150 йил бўлган. Шаҳидтепа тўғрисидаги турли афсона ва ривоятлар бу ном анча қадимий эканлигини кўрсатади. Оғиздан-оғизга кўчиб юрган ривоятларда айтилишича, бу ерда мусулмонлар намоз ўқиётган вақтларида, ғайридинлар томонидан ўлдирилган ва шу ерга кўмилган.

Комплексга кирувчи қолган тепаларнинг кўпчилиги ғалла экиладиган ерларни текислашда, темир йўл қуришда йўқ бўлиб кетган. Лекин омон қолган тепаларнинг марказий қўрғонга нисбатан бир хил масофада, геометрик доиралар асосида жойлашгани кўриниб турибди.

Фанга маълум бўлган хариталарнинг энг ибтидоийси бобокалонимиз Беруний чизганлигини биламиз. Аммо турли тепаликларда қазилма ишларини олиб бораётган археологлар Жиззах тарихини Беруний давридан эмас, 2000 йил аввалдан бошлашмоқда. Зотан, Ғаллаоролдаги Сарибозор яқинида жойлашган қўрғонлардаги қазилмалардан Кушонлар даврига оид топилмалар чиқди.

Биргина Жиззах шаҳрининг номланиши устидаги баҳсларга ҳали нуқта қўйилгани йўқ: «Тузи ҳақ»ми? «Диз ак» (қальъача)ми? «Ду зак» (икки қальъача) ми? Ана шу мулоҳазаларга яна битта савол қўшилади: «Зичи сак» эмасмикан? «Зич» сўзининг келиб чиқиши «календарь», «жадвал»га бориб тақалиши кўпларга маълум («Зичи кўрагоний» — «Кўрагоний жадвали»). Шундай экан, ҳали харита нима эканлиги инсоният учун маълум бўлмаган даврларда Жиз-

микан? Агар у календарь бўлса-чи? Табиийки, календарь фақат суғорма деҳқончилик билан шуғулланган деҳқонларгагина эмас, балки у яйловдан бу яйловга кўчиб юрувчи чорвадорларга ҳам керак бўлган. М. Булатов бу саволларга жавоб излаб, қўрғон манзарларини қоғозга туширди.

Олим ҳозирча яхши сақланган биринчи қатордаги қўрғонлар билан вақт синовига бардош беролмасдан йўқ бўлиб кетган кейинги қатордаги қўрғонларнинг орасидаги масофани ўлчаб чиқди. Ҳисоб-китоб шуни кўрсатдики, биринчи қаторда 60 та қўрғон бўлган экан, бу рақам Шаҳидтепа сирини очишга калит бўлиб хизмат қилди.

2000 йил муқаддам Урта Осиёда ўтроқ аҳоли — суғдлар ва кўчманчи саклар ўртасида зардуштий (оташпарастлик) дини кенг тарқалган эди. Зардуштийлар вақтни ой билан эмас, балки кун ҳисобида, яъни қуёшнинг чиқиши ва ботишига қараб ҳисоблашарди. Уларнинг календари бўйича бир йил 365 кун бўлган. Шундай қилиб, айлана шаклида жойлашган 60 та қўрғонча 6 рақамига кўпайтирилса, 360 рақами келиб чиқади. М. Булатов қўрғончаларнинг жойлашиш тартибини таҳлил қилиб, 5 та қўрғонча олтинчи қаторда кўшимча равишда жойлашган ва бу умумий рақамга кўшилиб, йил охирида 365 кунни ҳосил қилган, деган хулосага келди. Иншоот мажмуаси ўртасида жойлашган катта қўрғон расадхона вазифасини ўтаб, у ерда қўрғонлар бўйича йил кунларини ҳисобловчи махсус хизматчилар иш олиб борган, деб ҳисоблайди олим. Унчалик қийин бўлмаган бу кузатиш баҳорги тенг кунликдан бошлаб, қуёшнинг бу қўрғондан у қўрғонга ўтиши давомида ҳисоблаб борилган.

МИДХАТ БУЛАТОВнинг тахминлари жумҳурият олимлари ўртасида кучли қизиқиш уйғотди. Шаҳидтепа мажмуасига янги археологик экспедиция юборишга ҳозирлик кўрилмоқда. Навбатдаги қазилма ишлари олимнинг илмий мулоҳазалари қанчалик тўғрилигини аниқлаб беради. У эса ўзининг суғдлар-саклар календари тўғрисидаги тахминлари тасдиқланишига ишончи комил ва бу Урта Осиё халқларининг фани ва маданияти тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлади, деб ҳисобламоқда.

УЛНАМИЗ
ТАРИХИДАН

Абдурасул БОЛТАЕВ,
тарих фанлари номзоди.

Ҳадис

Муҳаммад алайҳис саломлик ҳаёти, фарқликлари ва кўрсатишлари ҳақида ҳадислар

ҲАДИС

РАҲМЛИ ВА МЕҲРИБОН АЛЛОҲ НОМИ ИЛА МУҲАММАД АЛАЙҲИС САЛОМ АЙТАДИЛАР:

43. Икки киши меҳмондорчиликка таклиф этса, уйи яқин бўлганига бор. Бири олдин, бири кейин айтса, олдин айтганининг уйига бор.

(АҲМАД ва АБУ ДОВУД ривоятлари.)

44. Қайси бир оиллага Аллоҳи Таоло яхшиликни раво кўрса, ўша оила аъзоларини ҳушмуомалали қилиб қўяди.

(АҲМАД, БУХОРИЙ ва БАЙҲАҚИЙ ривоятлари.)

45. Қайси бирларингиз ўз ерингизни ёки уйингизни сотмоқчи бўлсангиз, олдин қўшнилариңизга таклиф этиб кўринг.

(АБУ ЯЪЛО ва ИБН АДДИЙ ривоятлари.)

46. Кимки бирор мусулмон биродарининг уйига борса, олдига қўйган овқатларни суриштирмай тановул қилаверсин.

(ТАБАРОНИЙ ва ҲОКИМ ривоятлари.)

47. Гуноҳ ишларини бардавом қилаётган одамга Аллоҳи Таоло хоҳишини қайтармай бойлик бераётган бўлса, билинги, бу унинг зарарига қилинаётган тadbирдир.

(АҲМАД, ТАБАРОНИЙ ва БАЙҲАҚИЙ ривоятлари.)

48. Сут ичгандан сўнг оғизларингни сув билан чайқаб олинглар, зеро оғизда сутнинг ёғидан асорат қолади.

(ИБН МОЖЖА ривояти.)

49. Ер юзиде қилинаётган гуноҳ ишларни кўриб уларни дилида инкор этувчи одам бамисоли шундай ишларни умуман кўрмаганлар билан баробардир. Ўзи узоқ бўлгани билан ўшандай гуноҳ ишларнинг қилинишига дилида рози бўлиб турган одам бамисоли ўша ишларда иштирок этганлар билан баробардир.

(АБУ ДОВУД ривояти.)

50. Қуёш ботиши билан болаларингизни кўчага чиқармангиз, зеро бундай пайтда турли ёвуз кучлар [жинлар] тўзиб юрган бўлади.

(ТАБАРОНИЙ ривояти.)

51. Қиёмат кўни энг қаттиқ пушаймонда ва ҳасратда бўладиганларнинг бири — шу дунёда илм ҳосил қилишга имконияти бўла туриб фурсатни қўлдан бой берган одам. Иккинчиси — илмидан ўзи эмас, балки ундан эшитиб бошқалар фойдаланган одамдир.

(ИБН АСОКИР ривояти.)

ИЗОҲЛАР

43-ҳадис. Одатда, тўйга ёки меҳмонга бир вақтнинг ўзиде бир неча жойга таклиф этилиш ҳоллари ҳам учраб туради. Бундай вазиятда уйи яқин қўшни ёки биринчи бўлиб таклиф этган кишининг уйига бориш тавсия этилади. Таклиф этувчи одам, кимлигидан, ўрталари қанчалик яқин бўлишидан қатъи назар, мазкур қоидага риоя қилиб ташриф буюрмаган меҳмондан хафа бўлмаслиги лозим бўлади.

44-ҳадис. Оилада тинч-тотувлик, ўзаро иззат-ҳурмат, ҳушмуомалалик ҳукм сурса, албатта, бундай хонадондан барака, файз аримайди. Демак, тинч ва муросали оила Худонинг марҳаматига сазовор бўларкан.

45-ҳадис. Шариятда қўшнининг қўшида ҳаққи кўп деб талқин этилади. Шундай ҳақлардан бири — шафеълик. Яъни, ер ёки уй-жой сотганда аввало қўшнига маслаҳат қилиб, у олмасагина бошқаларга эълон қилишдир. Қўшнига айтмай сотиб юборган тақдирда қўшни келиб савдони бузиб белгиланган баҳога ўзи олиш ҳуқуқига эгадир.

46-ҳадис. Мусулмон одамнинг уйига меҳмон бўлиб келган одам учун унинг тақдим этган таомлари ҳалол ҳисобланади. Дастурхонга қўйилган ноз-неъматларни қаердан олгани ёки нимадан тайёрлагани ҳақида мезбондан сўрашлик жоиз эмас. Аммо меҳмоннинг ўзи қўйилган овқатларнинг ичида нопоклари ҳам борлигини аниқ билса ёки шубҳа қилса, ҳеч кимга малол келтирмаган ҳолда ўзини сақлаши керак бўлади. Мезбонни ва меҳмонларни шубҳага солиш фитнага сабаб бўлиши мумкин.

47-ҳадис. Аксарият ҳолларда баъзи одамларнинг айтгани айтган, дегани деган бўлиб, қўлини қаерга узатса етаверади, ишлари юришиб, доимо омад уларга ёр бўлади. Бунга ҳовлиқиб ёки ғурурланиб кетиш хатодир. Уларни кўриб, ўз ҳолига таққослаб ачиниб ҳам ноўриндир. Чунки Аллоҳи Таоло баъзи бандаларига беҳисоб бойлик ато этиб синаб кўради. Унга шукр қилиб ўз жойига

сарф этса яхши, лекин ноўрин жойларга исроф этса ва шунда ҳам жазосиз қолаётган бўлса, бунинг номини исломда «истидрож» дейилади. Яъни, вақтинча ўз ҳолига қўйиб, жинояти кўпайишини пойлаб туриш демакдир. Худо кечириб-кечириб, кеч уриши мумкин.

48-ҳадис. Жаноб пайғамбаримиз кўпдан-кўп ҳадисларида оғизни пок туттишга, ёқимсиз ҳидлардан сақланишга буюрганлар. Оғиз билан калима айтилади, тиловат қилинади, намозларда тасбеҳ ва санолар ҳам ўқилади. Бундан ташқари, гаплашганда одамларга бадбўй ҳид билан озор бериш энг разил сифатлардандир. Шунинг учун инсон ҳамма хижатдан пок ва озода бўлиши керак.

49-ҳадис. Одатда, бировлар қилаётган жиноий ишларда иштирок этмаса ҳам баъзи кишилар оғизларида уларни мақтаб, қилаётган ишларини маъқуллаб гапирдилар. Бу ҳадиси шарифдан маълум бўладики, гуноҳ ва маъсият ишларига дил билан ҳам, тил билан ҳам қўшилмаслик, балки қўлдан келса, уларга қаршилик кўрсатиш зарур экан.

50-ҳадис. Кун ботгандан кейин ҳам болаларнинг кўчаларда дайдиб юришидан кўпгина кўнгилсиз ҳодисалар юзага келиши мумкин. Лекин махсус машғулотларда қатнашиш учун ёки ота-она рухсати билан тайинли жойларга чиқиб келиш мумкин. Умуман, ота-оналар ўз болаларини кечасио кундузи назорат қилиб туришлари лозим. Аиникса тунларда уларга алоҳида эътибор берилиши керак.

51-ҳадис. Илм ҳосил қилиш — бу энг олий фазилатдир. Илмни эгаллагандан кейин эса, ундан ўзи ва жамият кишилари фойдаланиши керак. Фойдасиз илм ёки амалсиз олимнинг инсоният учун манфаати йўқдир.

Таржимон, изоҳ ва дастхат
муаллифи Абдулазиз МАНСУР.

بسم الله الرحمن الرحيم
 محمد عليه السلام ايلاز

۴۳ = ايکي کيشي مهاندا چيلک گ تکليف ايتسه
 اويي يقين بولگان نيکي گه بار . بيري آلدین
 بيري کيسين ايتسه ، آلدین ايتگانی نينگ
 اوييگه بار . (احمد و ابو داود روایتی)
 ۴۴ = قيسی بر عانله گه الله تعالی خيشليک
 نی روا کورسه ، اوشه عانله اعضالار یعنی
 خوش معاملدی قیلیب قویادی (حم خ هب)
 ۴۵ = قيسی بر لارينگيز اوز يرينگيزنی ياکه
 اوييگيزنی ساتماچی بولسا نگيز آلدین قوشن
 لارينگيز گه تکليف ايتيب کورنیک (ع عد)
 ۴۶ = کيسی که برار مسلمان برادری نينک اونی
 گه بارسه آلدیگه توگيان آوق تلارنی سويش
 تيرمای تناول قيتلاويرسين (طب ک)
 ۴۷ = گناه ايشلارینی بر دوام قيتلاياگان آدم
 گه الله تعالی خواهشی نی قایتارمای بايک
 بيراياگان بولسه بيلينگ که بو اونينگ
 ضررگه قیلينماياگان تدبير دور (تم طب هب)
 ۴۸ = سوت ايچکاندن سونگ اغيزلاينگنی
 سو بيلان چاقاب آينگار ، زير

اغيزده سوت نينگ ياغيدن اثار ت
 قالادی . (ابن ماجه روايتی)

۴۹ = يير يوزيده قیلينماياگان گناه ايش
 لارنی کوريب اولارنی دليده انکار ايتوچی
 آدم بمثال شونداي ايشلارنی عموما کورما
 گان لار بيلان برابر دور . اوزی اوزاق
 بولگان بيلان اوشانداي گناه ايشلار نينگ
 قیلينيشی گه دليده راضی بوليب توگان آدم
 بمثال اوشه ايشلارده اشترک ايتگانلار
 بيلان برابر دور . (ابو داود روایتی)
 ۵۰ = قویاش باتيشی بيلان باله لارينگيزنی
 کوچک چيقار مانگيزلار ، زير بوندا اس
 پسته توری يا دوز کوچلار (جن لار)
 توييب يورگان بولادی . (طبرانی)
 ۵۱ = قیامت کونی اينگ قتيق
 پشمانده و حسرتده بولاديگانلار نينگ
 بيري شو دنيا ده علم حاصل قیلش گه
 امکانیتی بولا توييب فرصتی قولدن بای بيرگان
 آدم ، اکیينچی يبي علميدن اوزی اياس ،
 بلکه اوزدن ايشيتيب باشقلار فايده
 لانگان آدم دور . (ابن عساکر روايتی)

ДЕЛЬФИННИНГ МИНГ БИР КАСБИ



Бу ажабтовур жониворнинг хатти-ҳаракати бағоят ғалати. У қўлга тез ўрганади, эркаланишни ёқтиради, анча зийрак. Одамлар, айниқса болалар билан мулоқотга жон деб киришади, мусиқа эшитиш деса-ку ўзини «томдан ташлайди». Хўш, бу ақлли ҳайвон билан инсон ўртасидаги мулоқотда кейинги даврларда қандай янгиликлар рўй берди?

Шимолий денгизда бир сафар тўрга дельфин тушиб қолди. Балиқчиларимиз уни қўйиб юборишди, лекин у гўё миннатдорчилик билдиргандек кема атрофида айланиб юраверди. Кейин эса худди кемани тўхтатмоқчи бўлгандек рўпарада сувдан сакраб чиқаверди. У нима демоқчи экан деб қизиққан балиқчилар эҳолотни ишга туширишганди, кема остидан балиқларнинг катта тўдаси ўтиб бораётгани маълум бўлди. Хуллас, ов яқунлангунга қадар дельфин янги-янги балиқ тўдаларини топиб бераверди. Балиқчилар бир ой ўтиб яна шу ерга келишганда «ўз» дельфинларини учратишди, у қувончи ичига сиғмай ирғишларди. Тўрт сафар мобайнида ҳам дельфин балиқчиларимизга шу тариқа ёрдам бериб юрди.

Маълумки, қуруқликда ҳайвонларни овчилар томонга ҳайдаш учун итлардан фойдаланилади. Жанубий Америкада эса балиқларни тўрга ҳайдашда дельфинлардан фойдаланишга ўриниб кўришди. Гонулулудаги (Гавайи ороллари) Денгиз илмий-тадқиқот илмгоҳининг ходимлари дельфинни қўлга шу қадар ўргатишдики, у очик денгизга қўйиб юборилганда ҳам одам чақириғига кўра қайтиб келади.

Мавританиядаги имарган қабиласининг балиқчилари ов пайтида дельфинлар ёрдамидан фойдаланишади. Париж олий тадқиқотлар мактаби ҳузуридаги акустик физиология лабораториясининг ходими Бюснель бу хил антиқа ов манзарасини ҳатто кинога туширган. Ов қуйидагича ўтади. Балиқчилар океанга чиқиб, таёқ билан сувни ура бошлашади. Шовқин жалб этган дельфинлар эса тўда-тўда бўлиб соҳил томонга сузишади ва балиқларни тўрга ҳайдаб беришади. Ярим соатча давом этувчи ов тугаганидан сўнг ёрдамчилар океанга қайтишади ва фақат балиқчилар чақиргандагина қайтиб келишади.

— Амазонкада яшовчи оқ дельфин — иния инсоннинг ажойиб ёрдамчиси бўлиб қолди, — деб ёзади шўро олими А. Г. Томилин. — Иккинчи жаҳон уруши даврида Амазонканинг Тапажос ирмоғидаги Мату Гросу шаҳарчасининг аҳолиси карбид фонусча билан иниялар ёрдамида балиқ овлашарди. Дельфинлар қайиқдан 15—30 метрча масофадан йирик балиқларни чуқур жойлардан саёзликка ҳайдар ва ортга қайтишига асло йўл қўймасди. Балиқчилар эса қайиқдан туриб балиқни санчқи ёрдамида овлашарди.

Дельфиннинг касбларига яна бир мисол. Афалина турли дельфинлардан бири 22 йил давомида денгизда йўл-бошловчилик қилди. У кемаларни Янги Зеландиянинг Жанубий ороли ёнида, Пелорус бўғозида кутиб олар ва тор бўғоздан олиб ўтарди. Бу антиқа йўлбошловчи хизмат қилган шу давр мобайнида бўғозда биронта ҳам кема саёзликка ўтириб қолмаган.

Лекин барибир балиқчиларга ёрдам дельфиннинг асо-

сий касбларидан биридир. Бу борада уни махсус ўргатиш ҳам шарт эмас экан асло. Хоста аҳолиси бир сафар холисанлиллоҳ ёрдам гувоҳи бўлишди. Денгиз соҳилидаги балиқчилар эринибгина қармоқ ташлашар, балиқ унчалик илинмаётган эди. Шу пайт иккита дельфин пайдо бўлиб қолди. Улар сувдан баланд-баланд сакраганча, айланиб-айланиб, қирғоққа яқинлашиб келишарди. Кўп ўтмай дельфинларнинг бутун бошли тўдаси пайдо бўлди. Улар занжирдек тизилиб олишди-да, соҳил томон интилишди.

Шу аснода балиқчилар жонланиб қолишди — балиқ илиниши тезлашиб кетди. Дельфинлар балиқни соҳилга ҳайдаб ёрдам беришаётганди. Бу ажабтовур ҳодиса ҳақида «Черноморская здравница» рўзномаси ҳам ҳикоя қилди.

Дельфиндан даракчи сифатида фойдаланилган ҳоллар ҳам маълум. У одатда тунец тўдалари яқинида юради. Америкалик балиқчилар унинг ана шу хусусиятидан фойдаланишади. Дельфин тунец тўдасини тезда топади, унинг елкасига ўрнатилган радиопередатчик орқали қаердалигини аниқлаш осон. У ёғига ўша жойга бориб тўр ташлаш қолади, холос.

Шўро балиқчилари яна бир ажойиб ҳодисага гувоҳ бўлишган. Тўрга тушиб қолган ва қўйиб юборилган дельфин халоскорларининг олдида қарздор бўлиб қолмай, сельд балиғининг йирик тўдасини кўрсатиб берди.

Бу ҳодиса ҳақида собик матрос Витаутас Жвирдаускас шундай ҳикоя қилади.

— Озодликка чиққан дельфин кемамизни ҳар сафар Шимолий денгизнинг маълум бир квадратида кутиб оларди.

Эркинликдан қувонаётган кўркем ҳайвон аввалига кема ёнига ўйноқлаётган дельфинларнинг улкан тўдасини бошлаб келди. У шериклари орасида йириклиги билан ажралиб турар, кўринишдан, тўданинг етакчиси эди. Кейин худди шартли сигнал берилгандай дельфинларнинг бари бир зумда ғойиб бўлди. Фақат етакчигина сув юзиде сакраганича кема олдида борарди.

Кейин у кема атрофини айланиб, гўё уни тўхтатмоқчидек нақ кема тумшуги олдида сувдан отилиб чиқа бошлади. Шунда штурман Денюснинг ҳаёлига эҳолотни ишлатиб кўриш фикри келиб қолди. Асбоб эса кема остиде балиқнинг йирик тўдаси борлигини кўрсатди. Тўрлар сельдга лиқ тўлиб кетди.

Шу-шу дельфин ҳар куни кема ёнига келиб, ёрдамлаша бошлади, бир сафарнинг ўзида кема уч сафарлик режани бажариб бўлди.

Орада бир ой ўтиб кема яна шу жойга келганида миннатдор дельфин балиқчиларни яна кутиб олди ва худди лоцман каби олдинда йўл бошлаб кетди. Тўрт сафар ов шундай давом этди, балиқчилар бу ёрдамга кўникиб ҳам қолишди.

Лекин... навбатдаги учрашувга дельфин келмади, балиқчиларнинг кайфияти қанчалик тушиб кетганини тасаввур қила оларсиз. Беминнат дастёр эртасига пайдо бўлади, у оҳиста сузиб келар, ўнг биқинида катта жароҳат яққол кўриниб турарди. Кечиккани бежиз эмас экан. Бироқ ярадор ҳолда ҳам дельфин кема олдида тушиб йўл бошлаб кетди, сельд тўдасини топиб берганидан кейин эса... у ғойиб бўлди. Балиқчилар бу ёрдамчини бошқа кўришмади.

ТИРИКЛИК МАНБАИ

СУВ ТИРИКЛИК МАНБАИ. Унинг ўрнини ҳеч нарса боса олмайди. Зеро, ер юзидаги жами сув захира-сининг 0,6 фоизигина ичиш учун яроқ-ли. Чучук сув танқислиги ҳамма ерда, шунингдек Ўзбекистонда ҳам сезил-моқда. Бунга биргина мисол: бир кун-да бир кишига жами эҳтиёж учун ўртача бир неча ўн литр сув керак бўлса, Орол яқинидаги Мўйноқ аҳоли-сига бир пиёла сув тўғри келади.

Бухоро шаҳри яқинида қурилиш ишлари олиб бораётган ҳиндистонлик мутахассислар ўша ердаги сувни яроқ-сиз топиб, ҳатто қурилиш ишлари учун ҳам тозалаб фойдаланишган. Шаҳар аҳолисининг аксари ичимлик сувини сотиб олади. Мутахассислар бу бора-даги танқислик Ўрта Осиёда 2005 йилда сезиларли даражада кучайиши-ни эътироф этмоқда.

Ўзбекистонда умуман барча сув ҳавзаларининг ифлосланганлигини таъкидламай илож йўқ. Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё каби кичик дарёларнинг аҳамияти бениҳоя. Бирок, биз уни ҳанузгача тушуниб ета олганимиз йўқ. Акс ҳолда бу дарёлар ҳозирда хароб аҳволда бўлмасди. Аниқроғи, бу ҳол биз қонунпараст-ларнинг табиатни ўз қонунларимизга бўйсундириш истагидан юзага келди.

Шу кунда Қашқадарёнинг юқори ирмоқлари Танхоздарё, Оқсувдарё ва Яккабоғ турли корхона ва хўжалик фермаларидан тонналаб оқизилган чиқинди билан булганмоқда. Дарё бўйида трактор ва машина ювиш одат тусига кирган. Чимқўрғон сув омбори-нинг қуйи қисмида аҳвол бундан ҳам ёмон. Қамаш, Ғузор, Косон, Қарши ноҳияларининг кўпгина хўжаликлари-дан чиққан оқава шўр сувлар дарёга оқизилмоқда. Биргина Косон ноҳияси-нинг хўжаликларидан йилига мил-лионлаб кубметр оқава сув дарёга ту-шади. Ифлосланган сув ер ости сув-

лари таркибини ҳам бузади. Шу нар-са маълумки, ер остидаги обиҳаёт-ни қайта тозалаб бўлмайди.

Сув таркибида хлор, сульфат, каль-ций тузлари, нефть маҳсулотлари, радиоактив унсур чиқиндилари меъ-ёрдагидан анча ортиқ. Турли касал-ликларнинг кўпайиб кетганлигини, халқимизнинг ночор ҳолга тушишини фақат оғир меҳнатдан деб билмоқ унчалик тўғри эмас. Уни оёқ қўйган заминдан, бизни чулғаб олган атроф-муҳитдан ҳам изламоқ даркор.



Ер ости чучук суви кўпгина жойлар-да асосий манба ҳисобланади. Шаҳри-сабз, Китоб туманлари бунга мисол бўла олади. Бу ҳудудда 2374 та қудуқ орқали ер ости суви сўриб олиниб шундан 1222 та қудуқ саноат учун хизмат қилапти. Муборак газни қай-та ишлаш заводи суткасига 22—23 минг кубметр, Шўртан газ кони эса 5 минг кубметр ичимлик сувини сарф этмоқда. Оқибатда ер ости сувининг сатҳи 10—12 метргача паства тушиб кетган. Бу ҳол том маънода экологик фалокатга сабаб бўлиши турган гап.

Чучук сув манбаларидан бири — қор тоққа тобора кам тўпланмоқда. Чунки тоғ ўрмонлари аёвсиз кесилиб кетаяпти. Жумҳуриятимиз тоғ ўрмон-

ларининг жуда кўп қисми қирқилиб кетган. Масалан, биргина Қашқадарё вилоятининг Дехқонобод, Кўкбулоқ, Яккабоғ ва бошқа тоғли туманлари илгари арча, ёнғоқ каби дарахтларга мўл эди. Ҳозирдаги манзара бунинг томомила акси. Тоғлар ялонғоч ҳолга келган, булоқлар қуриб, сув анча ка-майиб кетган. Баҳорда ёққан ёгин-гарчилик тезда буғланиб, шамол таъ-сирида ер эрозияга учрамоқда.

Бу жойларда табиат мувозанатини тиклашни ўрмонларни қайта барпо этишдан бошламоқ зарур. Бунинг учун турли ғоялар, қақирик, насихат-лар эмас, аввало ерга нисбатан оз-роқ меҳр бўлиши керак.

Сувдан фойдаланишда бизга баъзан билим етишмайди. Ҳеч бўлмаса аж-додлар тажрибасидан фойдаланар-миз. Мутахассислар нишаб жойларда сардобага ўхшаш, сувни бир жойга йиғувчи кичик иншоотлар қуриб қиш ва баҳор ойларида ёққан ёмғир суви-ни тўплаб фойдаланишни тавсия эт-моқда.

Шаҳрисабз туманидаги Ғилон қиш-лоғида булоқ суви қувур ва бир метр баландликдаги кичик новлар орқали бутун қишлоқ кўчаларига, ҳовлиларга етиб боради. Бу сувни ифлосланиш-дан сақлайди. Шундай усулни жумҳу-риятимизнинг бошқа тоғли ҳудудла-рида ҳам қўллаш ўринлидир.

Япон ёзувчиси Хироси Нома: «Ма-бодо келгусида ерда ҳаёт тамом бўл-са, у атом уруши туфайли эмас, сув етишмаслигидан содир бўлади» деган фикрни билдирган. Табиатимиз-нинг бу қадар бузилиши биргина уни эмас, ҳатто ўз қадримизни ҳам билмаслигимиздан бошланган бўлса ажаб эмас.

Туроб ТИЛОВОВ,
Қарши давлат дорилмуаллимининг
доценти.

ҲАЙВОНОТ ОЛАМИДА

Шўро олимларининг фикрича, қуруқликда ит инсонга қанчалик дўст бўлса, денгизда дельфин ундан қолишмай-ди. Итни хонақиллаштириш учун кўп минг йиллар керак бўлди, дельфин билан дўстлашув эса анча тезроқ кеча-диган кўринади. У сув остидаги ишларда алоқачи бўлиши, океанологларга ажойиб ёрдамчи сифатида чуқур жойлар-даги сувнинг шўрлиги, радиоактивлиги, ҳарорати, оқимла-ри тўғрисида маълумот тўплаш учун датчикни олиб юри-ши; денгиз тубининг разведкачиси сифатида тупроқ на-муналарини олиб чиқиши; чўкаётган одамларни қутқари-ши, уларга қутқарув чамбарагини элтиб бериши ёки ғарқ бўлаётганларни сув юзига олиб чиқиши; лаборатория ҳай-вони сифатида ёрдам бериши; одамни акуладан ҳимоя қилиши, сузувчиларни олиб юриши; юк ташиши; хилма-хил қидирув ишларини бажариши — денгизда миналарни, чўккан кемаларни топиб бериши, балиқ тўдаларини кўр-сатиши, балиқларни тўрга ҳайдаб бериши ва ҳоказо иш-ларни бажариши мумкин.

Шунингдек, дельфин сув остида балиқ овлашда, йўлов-чи ташишда лоцман вазифасини бажариши, сув остида инсон яратувчи плантацияларни йиртқич ҳайвонлардан қўриқлаши мумкин. Япон мутахассислари бу ақлли жони-вор балиқ «пода»ларини боқувчи «чўпон» бўлиши ҳам мумкин, деб ҳисоблашмоқда. Қолаверса, балиқ тўдала-рини топгач, балиқчиларга хабар бериши, то кема етиб келгунча тўдани тўтиб туриши ҳам мумкин, деган фикр-лар бор. Дельфинларни яна муайян балиқ турларини ке-ракли йўналишда ҳайдашга ўргатса бўлади. Лекин булар-нинг бари келажакнинг иши.

Муаттар ЭШОНОВА,
ЎзФА Зоология ва паразитология
илмгоҳининг кичик илмий ходими.

Фарида ЗОҲИДОВА,
биолог-ихтиолог.

Миллий мактаб: бугунги ва келгуси

МУШТАРИЙ МАКТУБЛАРИНИ ЎҚИБ

«Фан ва турмуш»нинг шу йилги биринчи сонида «Миллий мактаб қандай бўлиши лозим» номли сарлавҳа остида муштарийларга саволлар билан мурожаат этган эдик. Саволларга турли касб соҳибларидан мингга яқин киши ўз муносабатини билдирган. Мақтубларни Ўрта Осиё ва Қозоғистон жумҳуриятларининг фуқаролари ҳамда РСФСЖда таълим олаётган ва ҳарбий хизматни ўтаётган ватандошлар ҳам йўллашибди. Қуйида муштарийлар йўллаган жавоблар билан таништириб ўтмоқчимиз.

АВВАЛО, бугунги мактабимиз бошидан кечираётган инқироз ўта жиддий ва миллатимиз истиқболи бу муаммонинг ечимини билан чамбарчас боғлиқ. Инқирознинг илдирилари қаерда, не сабабдан ўтмишда оламга машҳур алломаларни тарбиялаб етиштири билган мактабларга эга кўчма Турон заминида ҳозирги бу таълим-тарбия масканлари оддий саводхонлиги билан ҳам мақтана оладиган даражада эмас, деган фикр тўғилиши табиий. Сабабларини толмай туриб оқибатларини йўқотишга уриниш бефойда. Ҳолбуки бизнинг расмий маорифимиз ўтган ўн йилликлар мобайнида фақат оқибатларга қарши курашиб келди ва бу борада кўзни чағлатишга, тўғулари тинчлантиришга қаратилган усуллар силсиласини «кашф» эта олди, холос.

Назаримизда, мактаб инқирозининг бош сабаби таълимнинг барча босқичларида миллий заминдан узоқлашиб кетилганидир. Мактаб ўқувчиларининг кундалик ҳаётий тажрибаларига тўғри келмайдиган, уларнинг на географик, на антропологик, на миллий хусусиятларини ҳисобга олмайдиган ўқув режалари, дарсликлар, қўлланмалар, кўрсатмалар қуроллар, бир сўз билан айтганда, бепоён мамлакатнинг барча бурчаклари учун бирдай мажбурий бўлган ўқитиш системаси миллий ўлкалар маорифида инқирознинг бош сабабчисидир.

Барча мактабларда бир хил йўриқ асосида бир хил мазмунда иш юритилиши, ўқувчилар учун танлаш имкониятининг йўқлиги, уларнинг индивидуал хусусиятлари, истеъдодининг ҳисобга олинмаслиги таълим-тарбия соҳасидаги инқирозимизнинг яна бир жиддий сабабларидандир. Сирдарё вилоятининг филология фанлари номзоди Қозоқбой Қашқирли ва рус тили ўқитувчиси Жамила Йўлдошева шундай тўғри хулоса чиқаришади. Бундай сабаблардан бири аввало ўқитувчиларимиз савиясининг ночорлиги, қолаверса, ота-оналарнинг ўз фарзанди тарбиясига бефарқ

қарашидан, дейди ТошДД доценти Мутаассир Саидазимов ва Фарғона туманидан ўқитувчи Алижон Манзуоров. Зеро, инқироздан чиқиш учун ўқитувчилар тайёрлайдиган олий билимгоҳлар ишнини яхшилаш, талабаларга қабул қилишда адолатли танловни таъминлаш керак. Дарҳақиқат, олий ўқув юртлари, хусусан, педагогика олий ўқув юртларида ҳар бир ўринга неча ўнлаб даъвогарлар бўлишини айтмаганда ҳам, медалист абитуриентларнинг ўзи ҳар бир ўринга деярли биттадан тўғри келади. Шундай рақобатга қарамай, дастлабки синовлардаёқ талабалар савиясидан нолишлар кучаяди. Хўш, шундай экан, нега юқори малакали кадр етиштиришдек асосий вазифасини эплай олмаётганлар профессор, доцент унвонига сазовор бўлаверадилар! Ҳолбуки, мактабда катта ўқитувчи ёки методист-ўқитувчи вазифасини бериш учун минг битта қириқдан ўтказадилар-ку! Айни шу фикрни Чуст ноҳиясидан Рашидхон Нуриддинов, андижонлик ўқитувчи Ҳадичахон Аҳмедова, тошкентлик ўқитувчи Асомиддин Ҳасанов, Қўшрабат туманидан Баҳриддин Саъдуллаев, қамашлик ўқитувчи Момоҳол Элмуродовлар ҳам ёзишган. Мактаб инқирози бутун мамлакатдаги хос жараён бўлсада, унинг ўзбек мактабига хос жиҳати таълим мазмунининг, айниқса тарбиянинг миллийликдан узилиб қолишидандир. Тўғри, урушга қадр мактабларимизнинг инқирози сезилмади. Чунки халқ хўжалигимиз экстенсив йўл билан ривожланганидан, шунчаки ўрта маълумотли кадрлар ҳам эъзозланарди, бинобарин, мактаб кадрлариди. Боз устига ўша йилларда фақат маорифчигина янгица [крилица] ёзувда ўқиб-ёза олганидан уларгина саводхон ҳисобланиб, ўқувчиларнинг деярли барчаси эса миллий тарбиядан баҳраманд бўлиб вояга етган авлодларнинг фарзандлари эди. Маорифчи нафақат маънавий ривожланган, ҳатто моддий жиҳатдан ўзига тўқ ҳисобланарди. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, марҳум Ғиёсқори отамларнинг айтишларича, у вақтларда ҳар ким ўқитувчига қўда бўлиши орзу қилар экан. Ўқитувчининг бир ойлик маошига 3—4 та қўй сотиб олиш мумкин бўлган.

ЭНДИЛИКДА, миллийликдан узоқлашув бошланган йиллардаги ўқувчилар — ота-она ёки ўқитувчи, уларнинг невараси эса ўқувчи. Хуллас, бизнинг кунларда мактаб-маориф миллийликдан буткул узоқлашиб кетганигича қолди, десак тўғри бўлади. Булардан ташқари, ижтимоий меҳнат харақтеридаги ўзгаришлар, фан-техника инқилоби натижасида ишлаб чиқариш учун билимдан, интеллектуал кишиларга эҳтиёж кучайди. Аммо мактаб таълими жамиятдаги бугунги инқилобий ўзгаришлар суръатига ҳамоҳанг равишда қайта қурилиб улгурмади, мактаб ҳаётдан узилиб қола бошлади. Мактаблар олий маълумотли ўқитувчилар билан керагидан ҳам ортқица таъминланса-да, улар ичиде назарий-методик савияни оширишга қизиқувчилар йилдан йилга камайиб кетди. Ўқитувчилар савиясининг ночорлигидан халқ таълимини қайта қуриш иши ҳам бир жойда депсиниб турибди. Бу ҳақда аччиқ, лекин ҳаққоний гаплар айтилмоқда. «Ҳа,

бизнинг аксари ўқитувчиларимиз тайёр тавсиялар, методик қўлланмаларга таяниб иш кўрадиган лоқайд ижрочиларга айланиб қолишган. Ижодкор бўлмаган, лоқал бошқаларнинг тажрибаларини такорлаб бўлса ҳам ўқувчиларга таълим-тарбия беришга интилмаган ўқитувчи болаларнинг бахтига зоминдир. [Ўзбекистон КП МК котиби К. Юсупов. Ишончли мезон. «Совет Ўзбекистони», 1991 йил 15 март].

Ўғил ва қиз болаларни алоҳида-алоҳида ўқитишни мактаб эгаларининг деярли барчаси маъқуллайди. Бекобод туманидаги 4-мактаб ўқувчиси Меҳринисо Ҳақимованинг таъкидлашича, бир муҳитда ўқиш туфайли йигит-қизларда беандиша хатти-ҳаракатлар одатий тусга кириб кетмоқда. Қизлар сўкиншидан ҳам тап тортмайдилар. Дарс мобайнида эса бир-бирларига маҳлиё бўлиб, синфдаликларини унутиб ҳам қўядилар. Вобкент туманидаги Э. Тельман номли мактаб ўқувчиси Озода Абдурахмонова, Ленинобод вилоятидаги Уратела туманидан ўқувчи Зухра Маҳмудовалар ҳам шундай фикрда.

Жинсига қараб алоҳида ўқитиш миллий мактаб тақозосигина эмас. Бу, шунингдек, балоғат ёшининг турли жинсда бир вақтда кечмаслигидан ва, оқибатда, ўқувчиларнинг ақлий, руҳий сифатларида пайдо бўлгучи тафовутга мослашув чора-тадбиридир.

Ота-боболаримиз ўғил-қизларни алоҳида ўқитиб, тарбиялаб, унинг хосиятини ўз тажрибасидан ўтказган. Ўғил-қизларни алоҳида-алоҳида ўқитиш жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида илгаридан қўлланилган ва ҳозир ҳам қўлланилмоқда.

Булардан ташқари, қизларни она бўлишга тайёрлаш, ифбат, ҳаё-одобга ўргатиш каби тарбиявий чора-тадбирларни эркин ва тўлалигича ўтказиш учун ҳам алоҳида ўқитиш қўл келади. Бир мактабда турли тилда ўқийдиган синфлар бўлишига ҳам кўп мактаб муаллифлари қўшилимайди. Жумладан, Олтинкўл туманидан ўқитувчилар Нўзмонжон Юсупов ва Маҳфузахон Абдуллаевалар, бухоролик меҳнат фахриялари, педагоглар Равшан Эшонқулов ва Руста Эшонқуловларнинг таъкидлашича, фақат бир тилли мактаблар таълим-тарбиянинг турли шаклларида катта аҳамиятга эга. Кийиниши, уйин ҳаракатлари ҳам тафовут қилаётганини кўрган «аралаш» мактаб ўқувчилари ўзаро ётсираб тураверади. Уларни бундай сунъий дўстлаштириш фойдадан кўра зарар келтиради. Хўжалик ишларида, турли тарбиявий тадбирларда, йиғилишларда-ку тил тафовути кўшимча қийинчиликлар, ҳатто ихтилофларга сабаб бўлади. Шундай фикрни андижонлик Дадаҳон Алихонов, Наманган вилояти ички ишлар бошқармасининг ходими Ҳабибулло Дўсбоевалар ҳам илгари сурнишган. Ун беш йилдан ортқиқ ўзбек-рус мактабига раҳбарлик қилиб келаётган Деҳқонобод туманидаги 1-мактаб директори Абдуолим Эргашевнинг таъкидлашича, «ики тилда иш юритиш раҳбариятининг ҳам, ўқитувчиларининг ҳам чарчатади. Масалан, рус тилида физика кечаси ташкил этилса — ўзбеклар, ўзбек тилида ташкил қилинса — руслар қатнашмайди. Етмишинчи йилларда ўзбек ва тожик оила-ларининг фарзандларини рус тилида ўқи-

Мулоқот

тишга рағбат кучайди. Аммо бу одоб-ахлоқ, урф-одат жиҳатидан ўзини оқламади. Чунки ўзини тутши, муомала, кийинши, безаниш кабиларда русча характер шаклланди, уй-рўзгор ишларига эhtiборсизлик, ўз миллий тили, одатлари, маданиятини менсимаслик кўзга ташлана бодди. Оқибатда ота-оналар болаларини яна ўзбек тилида ўқитишга қайтара бошлади. («Ўқитувчилар газетаси», 1991 йил 23 апрель). Ҳаётий тажрибадан олинган бу далилу хулосалар қаршилик Ҳамид Маллаев, риштонлик Турсунали Юсупов, Собиржон Йўлдошев, душанбалик О. Иброҳимовлар мактубида ўз аксини топган.

Мактабда ўқитилаётган ўқув фанларидан қайсиниси ортиқча-ў, қайсинини жорий этиш зарурлиги юзасидан фикр билдирганлар «эски ўзбек ёзуви», «одобнома», «ислом тарихи» ҳамда «ўлкашунослик» фанларини ўқув режасига киритишни тавсия қиладилар.

«ОДОБНОМА» ҳамма синфда ўқитилиши керак, чунки таълимда узилиш бўлса, тарбия узвий давом этиши шарт. Афсуски, ҳозирги ўқув режаларида «одобнома»ни ҳафтада 1 соатдан фақат 10-синфда ўқитилмоқда, холос. Шахрисабзлик Абдулла Урозов ва Абдураим Абдусамадов, бойсунлик Санобар Алимардонова, самарқандлик Қаҳрамон Розиков, қўшни Уш вилоятидаги Сўзоқ шаҳридан ҳайдовчи Фахриддин Мамажоновлар мактубида шу фикрларни келтиради.

Мажбурий таълим 7-синфгача, яъни уч босқичли мактабнинг фақат икки босқичи билан чекланишини кўплар таклиф этса-да, баъзилар мажбурий таълим бўлмаса, фарзандлар ўқишга бормади, тентираб қолади, дея тавшишланадилар.

Самарқанд Давлат дорилфунунининг ўқитувчиси Тошпўлат Раҳматуллаевнинг куйидаги гаплари айниқса диққатга сазовор: «Мактаб билими кадрсизланишининг сабабларидан бири ўрта таълимнинг мажбурийлигидир. «Ёмон ўқувчи бўлмади, ёмон ўқитувчилар бўлади», деган сохта шиор билан ўқитиш хохламайдиган, ўқишга лаёқати бўлмаганлар ҳам мажбуран синфдан синфга кўчирилди. Мен мажбурий таълим уч босқичли мактабнинг икки босқичи билан чекланиши тарафдориман. Ўқитиш давом эттирувчиларга синов уюштириб, арзийдиганлариниға оқори синфга кўчирилса. Уларнинг қизиқишига мувофиқ ўқув фанларини танлаш имконияти яратилиши лозим. Энг қобилиятли ўқувчилардан алоҳида синф ташкил этилиши керак. Давлат мактабларида ҳўжалик ҳисобидаги махсус синфлар, ҳатто хусусий мактаблар очилиб, улар ўртасида эркин рақобат бўлса, жамият бундан фақат ютади. Бепул тиббий хизмат, бепул таълим жамиятимизнинг буюк ютуғи дея мақтанавериб, соғлиғига путур етган, саводи паст авлодга эга бўлиб қолибмиз. Таклифим — ўзбек миллий мактабида мажбурий таълимни чеклашлик. Шу фикрларни Ленинобод вилоятидан ўқитувчи Донийр Усмонов, Бухоро туманидан К. Итолмасов, Қува туманидан Шерзод Тешабоев, сарносйёлик Қосим Ҳошимов, Термиз туманидан Манноп Жабборов, андижонлик Мирзажон Усмонов билан унинг ўғли Ҳайдарали, Тула шаҳрида ўқиётган талабалар — Маҳмуд Қулатов, Темур Қурбонов ва Баҳодир Катаевлар йўллашган мактубларда ҳам учратамиз.

Мактубларда ўзбек халқининг миллий қиёфаси, миллий руҳи ва миллий ғурурини тиклашининг чора-тадбирлари сифатида миллий-диний байрам ва маросимларни тантанавор ўтказиш, улар моҳиятини ўқувчилар онгига етказиш зарур ҳисобланади.

Шу мақсадда ҳамда маданий меросимизни пухта ўрганиш мақсадида ҳар бир мактаб қошида ўлкашунослик музейи ташкил этилмоғи айни муддао. Бу борада Намангандаги 40-мактабда география ўқитувчиси Абдулло ака Нуриддинов ташкил этган ва 10 мингдан ортиқ кўрғазмага эга ўлкашунослик музейи намуна бўла олади.

Қирғизистоннинг Арслонбоб қишлоғидаги 34-мактаб ўқитувчиси Искандар Турсунқулов 129 кишининг имзоси билан йўллаган мактубида ўқувчилар таълим-тарбиясини, одобини шакллантиришда диний муассасаларнинг кўмагидан фойдаланиш зарур деб ҳисоблайди. Тарбиявий соатларда, ота-оналар йиғилишларида дин уламоларининг тарбиявий маърузаларидан баҳраманд бўлмоқ ҳам фойдали, дейди у.

Низомий номли ТДПОБ аспиранти Аъзам Ҳолиқов ва СамДПОБ ўқитувчиси Лола Бегматова ҳам шахс камолотида диний муассасаларнинг ижобий таъсирини эътироф этадилар. Туркистон халқларининг тарихий-маданий тараққиёти 1300 йилдан кўпроқ вақт ислом билан боғлиқ кечди. Бу даврда яратилган маданий бойликларни буниси диний ва буниси миллий деб ажратмаслик лозим. Зеро, ислом дини халқимиз ҳаёти билан тарихан боғлиқ ижтимоий таълимот сифатида бошқа таълимотларга қиёсан ўрганилмоғи керак. «Дин тарбияга асосланган таълимдир», деган эди президент М. С. Горбачев Рим Папаси билан учрашган вақтида. Бундан, албатта, мактаб билан диний муассаса вазифаси бир хил экан-да, деган хулоса чиқарилмаслиги керак.

Бошланғич ҳарбий таълимни деярли барча мактуб эгалари ўқув режасидан чиқаришни таклиф этишади. Бу масалада Қашқадарё вилояти ҳарбий комиссарининг сиёсий ишлар бўйича ўринбасари, подполковник А. Д. Деҳқонбоев билан Қарши Давлат педагогика олий билимгоҳининг доценти Н. Ҳамроевларнинг тавсиялари эътиборга лойиқ: «Мамлакатимиздаги инқилобий қайта қуриш жараёни тақозоси ўлароқ мактабларда бошланғич ҳарбий таълим фанини ўқитишдан воз кечмоқ лозим. Улуғ Ватан уруши йиллари ёшларни ҳарбий ишнинг сир-асрори билан таништириш ва дастлабки ҳарбий кўникама ҳамда малакалар билан қуролантириш йигитларимизни жанг майдонларида матонат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатишларида беқиёс муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ҳаммага аён. Эндликда қуролланиш пойгасига чек қўйилиб, қурол-яроғлар қисқартирилаётган шароитда мавжуд ҳарбий таълимнинг аъёнавий шакли ўрнига ундан қўлай ҳамда самарали куйидаги шакли мос келади. Ҳар бир вилоятда туманлараро уч-тўртта махсус қурилган ва жиҳозланган, қурилмалари мукамал, малакали ҳарбий мутахассислар билан таъминланган ҳарбий-спорт лагери ёки казарма ташкил қилиш керак. Ёши етган ва соғлом ўқувчи ҳақиқий ҳарбий хизматга қақрилиши олдидан 3 ойлик махсус ўқув режаси ва дастури асосида бу хизматга тайёрланиши лозим. Сўнг, йигитлар қобилияти ва қизиқишига қараб муайян қўшни турларига жўнатилади. Бу 3 ой ҳарбий хизмат муддатига қўшиб ҳисобланади, яъни ҳарбий хизмат ҳозиргидек 2 йил эмас, бир йилу 9 ой қилиб белгиланади. Масаланинг бу тахлитда ҳал қилиниши мактабларда ўқув муддатини қисқартириш имконини беришдан ташқари, йигитларни оилавий ҳаётдан ажралган ҳолда ҳарбий режимиға кўниктиради, улар ҳарбий бурч, интизом, муҳит, ҳарбийча кийиниш, мулоқотга ўрганади. Ҳозир

йигитларимиз эшитаётган таъналарға ўрин қолмайди ҳам».

МАКТАБДА она тилидан бўлак тилларни ўрганиш масаласида аксарият муштарийлар шарқ халқлари тилларини ўрганиши, шунда ҳам 5—6-синфдангина бошлашни таклиф қиладилар. Муштарийларнинг бир қисми эса умуман тил ўрганишда ихтиёрийликка амал қилиниши зарур деб ҳисоблашган. Тил билган юрт танийд, ҳозирги замон маданий, иқтисодий ва сиёсий оламидан баҳраманд бўлади. Ўзбекистоннинг мустакил давлат сифатида ривожланишида фуқароларнинг, айниқса зиёлилар, мутахассис кадрларнинг хоржиий тилини билиши катта аҳамият касб этади. Бу ўринда мактабда тил ўрганиш муддатлари, усуллари, воситалари хусусида фикр юритиш зарур. Жумладан, рус тилини пухта ўқитишни кўзлаб, дарс соатлари ўзбек тили соатларидан ҳам кўпроқ қилиб белгиланса-да, синфдаги ўқувчилар иккига бўлиб ўқитилса-да, рус тили ўқитувчисига ўзбек тили муаллимига нисбатан кўпроқ ҳақ тўлаш жорий қилинса-да, ёшларимизнинг тил ўрганишларида деярли силжиш рўй бермади. Маълум бўлишича, хорридан келиб биздаги олий ўқув юртида ўқиётганлар тайёрлов курсида бор-йўғи 10 ой русча таҳсил кўрғач, дарсларни қийналмай ўзлаштириб олмақдалар. Шундай экан, ўзбек мактабларида рус тили таълимининг тубдан қайта қуришга йўналтирилган тажрибавий тадқиқот ишларини бошлаб юбориш мумкин.

Энди айрим мулоҳазаларни айтиб ўтай. Ўқувчиларнинг мактаб формаси кийишиға кўплар эътироз билдирган ва унинг ўрниға қизлар сочин майда ўриб, дўппи, лозим кийишлари, ўғил болалар эса сочин тарашлаб олиб, дўппи кийишлари, яхтак ва тўн тавсия этилади. Бу фикрларға тўла қўшилиб бўлмайди. Чунки бунда ҳам формада юриш сингаги ўқувчини бирхилликка, чеклашға дучор этамиз. Ҳар қандай бирхиллик, чеклаш дидини, нафосатни ўтмаслаштириди, бўғади. Кийиниш — маданият, аникроғи ахлоқ ифодаси. Муайян муҳитға мувофиқ кийиниш бошқа жойдаги муҳит учун хунуқкина эмас, ҳатто ахлоқсизлик бўлиши мумкин. Хуллас, у ҳар бир мактаб теварагидаги муҳит, одамларнинг турмуш тарзиға мувофиқ бўлгани маъқул.

Таълим-тарбияни мафкура ва сиёсатдан холи қилиш масаласига келсак, бу мумкин эмас. Чунки шахс камолотида инсоният яратган барча моддий-маънавий қадриятлар асқотади. Ҳатто, инсоният тараққиёти давомида содир бўлган янглишиш ва хатоликлардан ҳам таълим-тарбияда фойдаланиш мумкин. Жумладан, Ерининг орбита бўйлаб ҳамда хаёлий ўқда айланишини инсон идрок қилгунниға қадар, Ерни ҳўкиз шохида кўтариб юради, деган ғайриилмий тасаввурда бўлган. Буни билмай диалектик материалистик эътиқоднинг таркиб топиши тарихини тушуниш қийин. Бас, шундай экан, ислом тарихини, мафкурасини ҳам ўрганишдан чўчимаслик керак.

Миллий мактаб яратиш бобидаги уринишлар илгарилари ҳам бўлган. Унинг муҳим жиҳатларини асримиз биринчи чорағида Фитрат, Чўлпон, Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли каби мутафаккирлар фаолиятида яққол кўриш мумкин. Аммо уларнинг саъй-ҳаракатларини қатағон йилларининг тўфони босиб кетди, аъёналар унутилди.

Миллий мактабни қайта тиклаш масаласи кейинги даврда илк бор «Фан ва турмуш»нинг 1989 йил октябр сонидаги махсус давра суҳбатига ўртаға ташланган эди. Эндликда турли нашрларда шу мавзуда мақолалар чоп этилмоқда. Айрим

Ҳазрати Сом шаҳри

Яман тупроғига илк марта қадам босган кунданоқ унинг ғоятда бой ва серқирра тарихий ўтмиши ва ҳозирги ҳаёти билан «Фан ва турмуш» муштарийларини ошно этиш истаги мени бир лаҳза тарк этмади. Зеро қадимий юнонлар ва римликларни ўз ҳусну латофати ва тараққий топган хўжалиги ҳамда юксак маданияти билан мафтун этган ва улар томонидан «Бахтиёр Арабистон» деган шоирона ном билан юритилган ўлка ҳақида ёзмаслик гуноҳи азим-ку!

Милоддан олдинги VI-V асрларда бунёд этилган ва шу ерда ҳаёт кечирган халқларга минг йил (!) давомида соз хизмат қилган Мариб сув омборининг ўзи — бутун бир тарих. Ана шу улкан ёдгорликнинг ҳозирги вақтга сақланиб қолган айрим иншоотлари бу ер фарзандларининг юксак меъморчилик маҳорати ҳамда билимидан далолат ва намунадир. Сирасини айтганда, Яман жумҳурияти ҳудудларида мавжуд бўлган ва тарихий аҳамияти Мариб обидасидан қолишмайдиган ёдгорликларнинг оддий саноғиёқ олимлар томонидан бу ўлка дунёнинг энг қадимий маданият ўчоқларидандир, деб таъкидланиши жуда чуқур асослардан келиб чиқишини кўрсатади. Милоддан олдинги асрларда барпо этилган ва ҳозиргача тўлақонли иқтисодий, сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаёт марказлари бўлиб келаётган Санъо ва Мариб, минглаб йиллик тарих эгаси Забид, Таиз ва Саада каби шаҳарлар, асрлар давомида илму маърифат масканлари бўлиб қолмоқда. Умуман, Яман маданиятининг ўз ривожига энг олий чўқиларга юксалган соҳаларидан бири — меъморчилик санъати десак асло муболаға бўлмас. Шу санъатдан намуна сифатида Санъо ҳақида ҳикоя қилиш нияти тўғрисида келимиз.

Ривоятларда нақл этилишича, Санъо — дунёнинг энг кўҳна шаҳридир. Чунки унинг асосчиси бутун дунё тўфонидан омон қолган ҳазрати Нуҳнинг ўғли Сом бўлганмиш. Шунинг

учун ҳам баъзан яманликлар пойтахт шаҳарни ўзгача меҳр билан «Сом шаҳри» деб атайдилар. Айтганча, ислондан бурун «Озал» номи билан машҳур бўлган шаҳарнинг ҳозирги номининг келиб чиқиши ҳақида талайгина мунозаралар бор. Шаҳар тарихига ўзларининг ўнлаб илмий рисолаларини бағишлаган муаррихлардан баъзиларининг таъкидлашича, ҳабашистонлик (абиссиниялик) босқинчилар милоддан кейинги IV асрда Арабистон ярим оролининг жануби-ғарбий қисмини истило этиб, Озални эгаллагач, унинг ҳусну латофатидан лол қолиб, ўз завқу шавқларини — «бу санъат»дир деган ибора орқали ифода этганмишлар. Айтишларича, кейинчалик шу ибора таркибидаги «санъа» («санъат, гўзаллик») сўзи шаҳарнинг янги номи бўлиб қолганмиш. Ар-Розийнинг «Таърихи мадинат Санъо» рисоласида баён этилишича, шаҳарнинг ҳозирги номи қадимий Яманда ҳукмронлик қилган бекиёс ҳуснли малика — Санъодан мерос қолган. Аммо шаҳарнинг ҳозирги номи жаннатмисол боғлари Қуръонда зикр этилган, юксак ривожланган Сабаъ давлати халқи тилида «санъа», яъни «мустаҳкам қалъа» ёки «истеҳком» маъноли сўзга бориб тақалади дегувчилар, бошқалардан кўра ҳақиқатга яқинроқ кўринадилар. Ҳар ҳолда, яқин ўтмишгача шаҳар мустаҳкам қалъа хусусиятларига эга бўлгани шубҳасиз. Бугун тарихий обида сифатида таъмир этилаётган ва мозийда бутун шаҳарни гир айланасига ўраб олган, баландлиги 10—12 метр ва эни 5 метр келадиган мустаҳкам пойдеворнинг сақланиб қолган қисмлари ҳам ана шу фикрнинг асосли эканини тасдиқлаб турибди. Ёши улғу шаҳарликлар яқин кунларгача эски шаҳар деворлари унда истиқомат қилувчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш учунгина эмас, балки ўзига хос баланд йўлаклар сифатида хизмат қилганини ҳали унутишмаган. Уларнинг гувоҳлигича, ана шу йўлаклар-

дан от-аравалар ҳам бемалол ҳаракат қила олган.

Ўтмишда Санъонинг ўнга яқин дарвозаси бўлиб, улар қоронғулик тушиши билан маҳкам беркитилган ва тонгга қадар махсус посбонлар томонидан кўриқлаб чиқилган. Ҳозир ана шу дарвозалардан фақат биттасигина сақланиб қолган. «Боб ал-Яман» — «Яман дарвозаси» деб аталувчи бу макон тасвирини деярли барча жойда учратасиз. У аллақачоноқ Яманнинг рамзий тимсолига айланган. Афсуски, вақт омили ва инсон афъоллари таъсири билан, бошқа дарвозалар завол топиб, фақат номларигина сақланиб қолган. Ўтмишга ва миллий меросга эҳтиром ва эътибор руҳида тарбияланган санъоликлар эски шаҳардаги баъзи маҳалларини худди биздагидек дарвозалар номи билан атайдилар. «Боб шууб» («Халқлар дарвозаси»), «Боб ас-салом» («Тинчлик дарвозаси») деганда беихтиёр Самарқанд дарвоза, Бешёғоч, Чигатой дарвозалари ҳаёлимдан ўтарди.

Она юртимни ёдимга солиб турадиган омиллардан яна бири — донио мўл ва ранг-баранг бозорлар эди.

Бозор ва дўконлар шу қадар кўпки, дастлаб шаҳарга келган ажнабий тасавурида уларнинг саноғи умуман шаҳардаги иморатлар сонидан кам эмасдек туюлади. «Сук ал-милиҳ» («Туз бозори») ана шу бозорларнинг энг қадимийсидир. Узининг кўп асрлик тарихи давомида у яманликларнинг бой маданияти, анъаналари ва одатларини жуда мукамал мужассамлаштирган ўзига хос матҳафга (музейхона) айланиб кетган. Бу ерда ҳар доим дунёнинг энг узоқ чеккаларидан келган сайёҳларни учратиш мумкин. Уларни етаклаб келган нарса ўз юртларида танқис бўлган камёб молларни сотиб олиш хоҳиши эмас, балки ана шу масканга хос афсоналар иси келиб турган руҳ ва кайфият билан бевосита мулоқотда бўлмоқ, ифодали қилиб айтганда, «тарих торкўчаларида одимлаш» истагидир.

мактаблар ташаббуси билан мазмунли миллий асосга қурилган «Одобнома», «Мерос» каби дастурлар яратилиб, дарсларда фойдаланилмоқда. Имконият бор жойларда ўқувчилар жинсига кўра алоҳида синфларда ўқитилмоқда. Бой тарихий меросимиздан баҳраманд қилиш ниятида мактаб музейлари барпо этиш ташаббускорлари кўпаймоқда. Беғараз ҳиммат кўрсатаётган фидойиларга балли дегинг келади.

Шу билан бир вақтда қуйидан бошланган ташаббусни қўллаб-қувватлаш, уларга фойдали маслаҳатлар бериш ўрнига ўзбошимчилиқда айблаб, гоҳо жазо чорасини қўллаётганлар ҳам бор. Камчиликлар топилгани яхши, аммо уларни бартараф

этиш чорасини кўрсатиб тўғри йўлга солиш керак, вассалом. Бирини ўпоқ, бошқасини сўпоқ дея жазолашдан не фойда!

СИРАСИНИ АЙТСАК, миллий мактаб масаласида Халқ таълими вазирлигининг ўзи пинагини бузмаётир. Миллий мактаб мана шундай бўлади деб дадил ва кескин расмий фикр айтишга журъат топилмаётир. Нима учун халқ, келажак авлод олдидаги масъулликка бу қадар лоқайд қарайдилар! Зотан, бугуннинг қайғуси ҳаммамизнинг, бутун миллатнинг бу масалага жиддий киришмоғини тақозо этади.

Мана, миллий мактаб ҳусусида билдирилган фикр-мулоҳазалар билан асосан

танишдик. Бу борада ҳамфикр ва ҳамдард фидойилар кўплигига бир неча ой давомида «ёғилиб» келган мактублар гувоҳ. Аммо имконият чекланганидан кўплаб мактуб муаллифларининг исм-шарифини номма-ном санолмадик. Улардаги қимматли фикр-мулоҳазалар миллий мактаб пойдеворини яратишда асқотади, ҳозир уларни синчиқлаб ўрганмоқдамиз. Барча мактуб эгаларига эса миннатдорчилик билдириб қоламиз.

Паёз МУСАЕВ,
педагогика фанлари номзоди,
миллий мактаб концепцияси
ҳаммуаллифларидан.

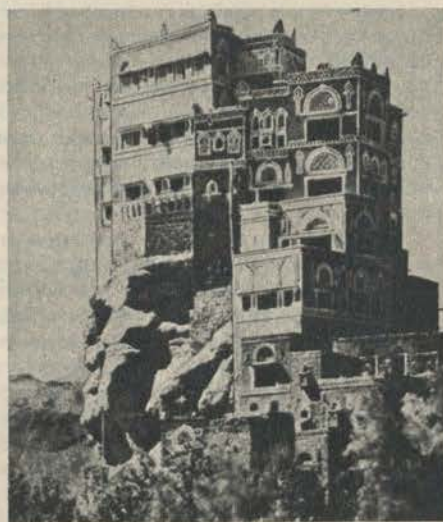
Француз археологи Франк Миранинг гувоҳлиги, ҳозирги кунда Суқ ал-милиҳда 1700 дан зиёд каттакич дўконлар бор. Уларда озиқ-овқатдан тортиб, то бир неча авлод Шарқ шоирларига илҳом берган қимматбаҳо гавҳар — яман ақиқигача харид қилиш мумкин. Яқинда ЮНЕСКО ташкилоти Санъони умумбашарият аҳамиятига эга бўлган ёдгорликлар рўйхатига қўшди. Ана шу байналмилал ташкилот эски Санъони таъмир этиш ва муҳофаза қилиш ҳамда бу ерда қадимдан анъанавий бўлиб келган, лекин охири пайтларда турли сабабларга кўра таназзулга юз тутган хилма-хил халқ ҳунармандчилигини тиклаш дастурини амалга оширишга барча-барчани чорламоқда. Дарҳақиқат, бугун ана шу хайрли ишни тез ва соз бажаришга кўпгина мамлакатлар ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар. Франция, Норвегия, Олмония, Италия, Япония, Жанубий Курия мамлакатлари яманликларни моддий жиҳатдан қўллашда ва тегишли илмий тажриба алмашишда катта ишлар қилишмоқда. Қувонарлиси шуки, бу ерда Санъонинг биродарлашган шаҳри — Душанбедан ҳам ҳашарчилар етиб келишган. ССЖИ рассомлар уюшмасининг аъзоси Ҳасанбой Жумаев ва зардўз уста Қудратилло Қурбонов яманлик ёшларга ёғоч ўймакорлиги ва зардўзлик санъатлари сирларини астойдил ўргатишмоқда.

Умуман, ЮНЕСКО назорати остида эски Санъода амалга оширилаётган таъмир ишларига ҳавас қилса арзийди. Улар, бир томондан, эски шаҳарга хос бўлган ташқи қиёфа, руҳиятни тиклашни кўзласа, иккинчи томондан, бу ерда тўлақонли ҳаётни сақлаб қолиш учун зарур бўлган барча чора ва тадбирларни амалга оширишга қаратилган. Эски маҳаллалар ва хом ғиштдан қурилган тўрт-беш қаватли қадимий яман «осмонўпарлари» телефонлаштирилмоқда, уларни сув билан таъминлаш ва канализация масалалари барча қийинчиликларга қарамадан муваффақиятли ҳал этилмоқда.

Яна қадрдоним Тошкентни ўйлаб кетаман. Ахир икки минг йилдан зиёд тарихга эга бўлган Шош ҳақидаям яқингинада ЮНЕСКО жуда фойдали ва оқилна таклифлар қилмаганмиди?... Бугунги ҳаётимиздаги ошкораликнинг ўша пайтлар мутлақо йўқлигидан бу таклифлар маданий меросимизнинг қайси «жонкуяри»нинг амирона сўзи билан рад этилгани ҳанузгача элга номаълум. Аммо Санъода амалга оширилаётган хайрли тажрибани Тошкентда қўллаш ҳамон кеч эмас. Ахир, эски шаҳарнинг энг диққатга сазовор бўлақларини ёдгорлик сифатида асраб қолиш имкониятидан ҳали бутунлай маҳрум бўлганимиз йўқ-ку...

ЯМАН меъморчилик санъати ҳақида сўз борар экан, унинг бугунги куни ҳақида сукут сақлаш адолатсизлик бўлур эди. Хусусан, яқиндагина яримфеодал имом ҳукми истибдо-

ди ва Фарб мустамлакаси асоратидан озод бўлган яманликлар бугун ўзларининг янги ҳаётларини қурмоқдалар. Янгилини руҳи ҳамма соҳаларда, жумладан уй-жой қурилишида ҳам ўз аксини топмоқда. Назаримда, янги қурилишлардаги баъзи хусусиятлар ниҳоятда ибратли ва диққатга сазовордир. Замоनावий биноларни барпо этишда янги модда ва ускуналарни қўллаган ҳолда, яманлик усталар биноларнинг ташқи қиёфасида ва ички бўлинишида ҳамон анъанавий услубларни қўллаб келмоқдалар. Хусусан, узоқ ўтмишдан буён иморатларнинг зоҳирий деворларини ганчдан ва қизил ғиштдан соф яманча қиррали нақшлар ва дерезаларнинг юқори қисмини ярим ой шаклидаги рангбаранг ойнали «қамария»лар билан безаш, деярли барча замоनावий бино-



лар меъморчилигининг узвий қисми бўлиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам замон ҳукми билан ёнма-ён жойлашиб қолган қадимий ва янги иморатлар бир-бирларига жуда ўхшаш ота ва ўғилни эслатади.

Санъо ва Яманнинг бошқа шаҳарларидан ниҳоятда тез суръатлар билан қурилаётган янги маҳаллаларни кезган сари яна бир нарса мени ўзига мафтун этади. Янги қурилаётган бир, икки, уч ва ҳатто тўрт қаватли иморатлар ичида «эгизаклар»ини топиш — амри маҳол. Ҳар бир бинонинг ўзгача қиёфаси, ҳажми ва ташқи зийнати, шу хонадон соҳибининг бадий завқи, моддий имкониятлари ва ижтимоий мавқеини кўз-кўз қилиб туради. Ана шу хилма-хиллик ва ранг-баранглик шаҳар ҳуснини янада очиб юборган.

Янги маҳалла-мавзеларни кезар эканман, Тошкент зилзиласидан кейин қурилган Профессорлар шаҳарчаси, Октябрь, Янгиобод даҳаларини эслайман. Ахир, сабаб ва моҳияти кўпчиликка ҳамон қоронғу бўлиб қолаётган, ҳамма нарсани ва шу жумладан шахсий уй-жой меъморчилигини белгилашда ҳам бадий ва эстетик завқдан узоқ бўлган «қолип»чилик ҳукмрон бўлмаганда, бу даҳалар янаям кўркемроқ ва яшаш учун қулай-



ОЛИМ САФАРДАН ҚАЙТДИ

роқ бўлмасмиди! Яна, нима учун икки ёки уч қаватли уй қуриш мумкин эмаслигигаам тушуниш қийин. Тошкент зилзила рўй бериши хавфи катта бўлган минтақада жойлашгани учунми? (Ундай бўлса, шаҳар марказидаги осмонўпар бинолар-чи?) Наҳотки, бизнинг усталаримиз бу ишнинг урдасидан чиқолмасалар?! Ахир, дунёнинг энг узоқ бурчакларидан келиб зиёрат қилинаётган ва бир неча юз йиллардан буён мустаҳкам турган тарихий обидаларни яратган усталарнинг меросхўрлари шаъни учун бу мутлақо номуносиб гап-ку!

САНЪОга илк марта келган ҳар бир киши бу ерда масжидларнинг ниҳоят кўплигидан ҳайратланади. Айтишларича, шаҳарда мавжуд масжидларнинг сони икки юз элликка яқин. Бу албатта бежиз эмас. Жуғрофий жиҳатдан Макка шаҳрига бевосита яқинлик бу мамлакат ва унинг халқи тарихининг маълум поғонасида ҳал қилувчи омиллардан бири бўлди. Яман VII асрда шакллана бошлаган янги диний эътиқоднинг асосий марказларидан бирига айланди. Бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган тарихий обидалар қаторида ана шу фикрни тасдиқлайдиган далиллар оз эмас. Жумладан, бугун ҳам ўзининг асосий вазифаларини ўтаб келаётган Санъодаги «ал-Жомеъ ал-кабир», тарихий манбаларда кўрсатилишича, Муҳаммад алайҳис-саломнинг амри билан ҳижрий солноманинг ибтидо-сида бунёд этилган энг биринчи мусулмон саждагоҳларидандир. Унинг ислом муассасалари ичида тутган алоҳида ўрни ўнлаб ҳадисларда маҳсус таъкидланади. Айтишларича, бу масжидда йигирма марта жумъа салотини (намозини) адо этган мусулмон жаннатга киришга мустаҳқиқдир. Ёки таъкидланишича, бу ерда адо этилган бир салотнинг аҳамияти бошқа жойда ўқилган беш салот билан тенгдир... Шу мазмундаги нақлларнинг асл мазмун ва моҳиятидан қатъий назар, катта масжид бугунгача яхши сақланиб қолган исломнинг энг муҳим тарихий ёдгорликларидан эканлиги шубҳасиз.

1980 йилда ана шу масжид қошида Қўлёмалар уйи ташкил этилди. У яман халқи маданий меросининг бебаҳо дурдоналари — қўлёмаларнинг асосий хазинасига айланди. Ҳозиргача бу ерда жамланган қўлёмалар сони олти минг нусхадан ошиб кетди. Улар шарият, фалсафа, тарих, мантиқ ва бошқа илоҳий ва дунёвий илмлар тараққиётининг турли даврларига оид нодир асарлардир. Жумладан, VIII—X асрларга оид Куръоннинг илк нусхалари ҳам шу ерда сақланади.

Яман масжидлари ҳам бошқа араб мамлакатларида мавжуд мусулмон саждагоҳлари каби, фақатгина намоз ўқилади ва бошқа соф диний маросимлар адо этиладиган муқаддас маконгина бўлиб қолмасдан, балки ўзига хос илмгоҳ ва ахлоқий тарбия мактаби хизматини ўтайди. Муайян масжиднинг шуҳрати ундаги мавжуд кутубхонанинг қанчалик бой ва серқирра эканлиги, шу ерда қарор топган ўзига хос мактабнинг устоз-алломалари иқтидори, билими ва оқиллиги билан бевосита боғлиқдир.

Кези келганда шуни ҳам қайд этмоқ зарурки, яманликлар Совет мамлакатларида, хусусан Ўрта Осиё халқлари ҳаётида рўй бераётган бугунги ўзгаришларни зўр диққат билан кузатмоқдалар. Динимизнинг бирлиги, урф-одатлар ва маънавий-ахлоқий қадриятларнинг яқинлиги улардаги қизиқишни янада кучайтирмоқда. Яманда турли сабабларга биноан ҳозир бўлган ўрта осиеликлар билан суҳбатларда араблар қайта қуришнинг амалий самаралари ва алалхусус виждон эркинлиги бобидаги ўзгаришлар ҳақида синчков саволлар берадилар. Самарқанд, Бухоро, Тошкент ҳақида сўз юритилганда ва менинг Ўзбекистондан эканлигим уларга маълум бўлгач, суҳбатдошларим ҳар гал «демак сиз аллома ал-Бухорийнинг набираларидан экансиз-да», деб қўйишади. Буюк ҳамюртим билан фахрланиб, ғурур билан «ҳа, албатта!» деб жавоб бераман-у, аммо ўзга элда деярли ҳаммага маълум ва чуқур ҳурматга сазовор бўлган, энг ишончли муҳаддиснинг яқингача ўз ватанидаги «шуҳрати» ва элга нақадар «таниқлилигини» эслаб дилим хижил бўлади... Ҳар ҳолда, турли мулоқотлар пайтида имом ал-Бухорий, ат-Термизий, Форобий, ар-Розий каби улкан сиймоларнинг зикр этилиши, назаримда, суҳбатларимизга сезиларли илтиқат ва самимият қўшади. Маҳаллий матбуот, овознигор ва ойнаижаҳонда эълон қилинаётган қўшни жумҳуриятларимиз, жумладан, Ўзбекистонда диний эътиқод ва виждон эркинлиги билан боғлиқ бўлган катта ишларнинг амалга оширилаётгани ҳақидаги хабар ана шу самимиятни озиқлантирувчи илди з хизматини ўтамоқда. Яманликларнинг содир бўлаётган янгилликлар муваққат ва ўткинчи ҳодисалар эмаслигига ишончи кучаймоқда.

САНЪО ДОРИЛФУНУНИ—янги Яманинг энг катта олий ўқув юртидир. 1970 йилда ташкил этилган бу зиё масканининг зиммасига бир вақтлар Шарқу Фарбга ибрат бўлган маданият ўчоғининг шуҳратини қайта тиклашдек масъулиятли вазифа юклатилган. Милоддан бурунги II—I минг йилликларда илму маърифат ва намунали хўжалик юритиш маркази сифатида донг таратган юрт, кейинги даврларда турли сабабларга кўра ўз мавқеини анча бой берди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, у асри-

мизнинг бошларига келиб Арабистон ярим оролининг энг қоқоқ ўлкаларида бирига айланиб қолди. 1962 йилда Шимолий Яманда имом ҳукми истибдодига чек қўйган инқилобга қадар мамлакатнинг салкам 97 фоиз аҳолиси саводсиз бўлгани фикримизнинг яққол далилидир. Бу нуқтан назардан 1962 йилдаги инқилоб, мамлакатда ҳозиргача давом этаётган ижтимоий ўзгаришларнинг дебочаси бўлди десам, хато бўлмас. Янги раҳбарият илму маърифатни тараққиётнинг замири деб билиб қатъий ҳаракат қилмоқда. Бугун аҳолиси 12 миллион кишидан иборат бўлган Яман жумҳуриятининг турли ўқув муассасаларида 2 миллионга яқин ёшлар таълим олмақда. Санъо дорилфунунининг ўттиз мингдан кўпроқ талабалари бу ҳисобга кирмайди.

Санъо дорилфунуни қисқа вақт ичида ҳозирнинг ўзидаёқ Яман халқ хўжалигининг турли соҳаларига ўн мингдан зиёд малакали мутахассис тайёрлаб берди. Улар — муҳандислар, қишлоқ хўжалиги мутахассислари, ҳуқуқшунослар, иқтисодчилар, муаллимлар, тиббиёт ва тижорат ходимларидир.

Муҳандислик куллиёти раҳбарининг муовини доктор Муҳаммад Лутф ал-Арвоний замонавий услубда қурилган ўқув хоналари ва лабораторияларини ифтихор билан кўрсатар экан, дорилфунунининг Фарб мамлакатлари олий ўқув юртлари билан ҳамкорликлари ҳақида ҳикоя қилиб берди. Дарҳақиқат, деярли ҳар бир ўқув хонаси ва лабораторияда ўрнатилган машҳур IBM компьютерлари ана шу ҳамкорликнинг дорилфунун учун нақадар фойдали эканлигини намойиш қилиб турибди. Назаримда, Тошкент давлат дорилфунуни ҳам бу соҳада унча кўп харажат талаб қилмайдиган, лекин ғоятда хайрли ишларни амалга ошириши мумкин. Агар ҳамкорлик йўлга қўйилса, бундан иккала томон баравар манфаатдор бўлиши тайин. Масалан, ТошДД бу ерда ўз илмий-техник адабиёт марказини ташкил этади. Бу бир жиҳатдан Санъо дорилфунуни учун муҳим ёрдам бўлса, бошқа жиҳатдан совет олий ўқув юртларини битирган минглаб яманлик мутахассислар учун малака ошириш масканига айланади. Ўз навбатида, бу ерга шарқшунос олимларни илмий йўлланмалар билан (Санъо дорилфунуни кутубхоналарининг ўзидагина қарийб 500 донга турли нодир кўлэмаларнинг асл ва кўчирма нусхалари сақланади) ва бўлажак арабшунос талабаларнинг малака ошириш учун юборилиши шарқшунослик фанига катта ҳисса бўлиб қўшилари.

Яман Совет мамлакати билан дўстлик шартномасини имзолаган (1928 й.) биринчи араб давлатидир. Шунинг учун ҳам совет-яман ҳамкорлигининг илди злари чуқур ва бақувват. Бугун ана шу ҳамкорликнинг амалий самараларини мамлакатнинг ҳамма бурчакларида учратиш мумкин. Божил

шаҳридаги цемент ишлаб чиқариш корхонаси, порт шаҳар Ҳадейдани Таиз билан боғлаган муҳим автомобиль йўли, Сардуддаги аграр хўжалик ва бошқалар Яман иқтисодиётининг муҳим бўлаклари дур.

Яманга кўрсатилган иқтисодий ва илмий-техник ёрдамда Ўзбекистоннинг ҳам сезиларли ҳиссаси бор эканлиги мени ниҳоятда мамнун этди. Ўзбекистон олий ўқув юртларида таълим олган юзлаб яманлик кадрлар ўз ватанида самарали меҳнат қилмоқдалар. Хизмат юзасидан мен Тошкент қишлоқ хўжалиги билимгоҳининг собиқ талабаси, ҳозирда мамлакатдаги энг муҳим Қишлоқ хўжалиги ва сув бойликлари вазирлигида вазир муовини вазифасида ишлаётган Муқбил Аҳмад Муқбил, Тошкент суғориш муҳандислари билимгоҳида таълим олган техника фанлари номзоди Али Аҳмад ал-Жабалий, иқтидорли муҳандис Ёсин Қоид Ҳоил, Тошкент тиббиёт билимгоҳини битирган ва ҳозирда Инқилоб шифохонасида бўлим бошлиғи лавозимида ишлаётган Абдулкарим Саллом кабилар билан кўп марта мулоқотда бўлдим. Улар Тошкентда ўтказган давларни ва уларга таълим берган устозларни самимият ва чуқур ҳурмат билан эслайдилар. Яманлик дўстларимизнинг ўзбекча иборалар ва ташбеҳлардан фойдаланишлари менинг уларга бўлган меҳримни янада товлантирди... Ўзбекистоннинг «эканингги оласан» деган ҳикмати айнан ҳақиқат эканига яна бир бор ишонч ҳосил қиламан.

САНЪО. Бугун у ягона Яман жумҳуриятининг пойтахтига айланди. Фарб мустамлакачилик тузумидан қолган нохуш мерос — ягона халқнинг парокандалигига чек қўйилди. 1990 йилнинг 22 май куни дунёнинг сиёсий харитасида ўз аксини топган давлатлар сони бир донага камайди. Собиқ Яман Араб жумҳурияти ва Жанубий Яман Халқ Демократик жумҳуриятлари ўрнида ягона Яман жумҳурияти пайдо бўлди. Яманликларнинг азалий орзуси бўлган бу воқеа осонликча амалга ошгани йўқ. Бирликни барқарор қилиш йўлида қанчадан-қанча ички ва ташқи тўсиқларни енгиб ўтишга тўғри келди, ҳатто қурбонлар берилди. Аммо Яман халқининг мустаҳкам иродаси ва мамлакат олий раҳбарларининг оқиллиги барча қийинчиликларни енга олди.

Ҳа, таниқли ёзувчи Муҳаммад Аҳмад Абдулвалининг машҳур қиссасига («Санъо — очик шаҳар») рамзий ном қилиб олган очиклик ва ҳуррият орзуси бугун ҳақиқатга айланмоқда. Санъо қаддини ростламоқда, адолатсиз унут бўлаётган шуҳратини тикламоқда.

Орзуларинг ушалаверсин, Сом шаҳри!!! Боб ал-Яман ҳамиша очик бўлсин!

Зоҳидилло МУНАВВАРОВ,
тарих фанлари номзоди.
Санъо — Тошкент — 1991 й.

ЗАҲАР ИСКАНЖАСИДА

ПЕСТИЦИД — лотинча сўз бўлиб «ўлдирувчи мараз» маъносини англатади. Усимлик ва ҳайвонларнинг касаллик ва зараркунандаларига, бегона ўтлар, дон маҳсулотлари, ёғоч, қоғоз, пахта, жун, тери ва ҳоказо маҳсулот зараркунандаларига, шунингдек одам ва ҳайвонлар орасида хавфли касалликлар тарқатувчиларга қарши курашда фойдаланиладиган кимёвий моддалар... (Ўзбек Совет Энциклопедияси, 8-жилд, 517-бет).

Ҳа, дастлаб кимёвий моддалар шу мақсадда ишлаб чиқарилади, аммо ҳозир инсоннинг ўзи унинг исканжасида. Пестицидлар Ўзбекистонда 1947 йилдан бери ишлатиб келинади. Бироқ 50-йилларда улар ҳам тур ва миқдор жиҳатидан унчалик кўп эмас эди. Усимликлардаги турли касаллик ва ҳашаротларга қарши курашда кимёвий усулга эътибор кучайиши баробарида пестицидларнинг тури кескин оша бошлади.

Пестициднинг ҳашаротларга, кемирувчиларга, бегона ўтларга, касаллик келтириб чиқарувчи зараркунандаларга ва бактерияга қарши қўлланиладиган инсектицид, гербицид, зооцид, фунгицид каби бир неча турлари мавжуд.

1967 йилга келиб уларнинг тури 27 баробар, ишлатилиш миқдори эса 19 баробар кўпайди. Шу йиллари ўта заҳарли хлороорганик моддалар кўп ишлатилган.

Хлороорганик бирикмалар сувда яхши эримайди, баъзиларининг эса умуман эриш хусусияти йўқ. Улар парчаланмасдан бир организмдан иккинчисига кўчиб юради. Масалан, чувалчанглардан қушларга, сўнг эса уларни овловчи йиртқич қушларга ўтади. Мана шу каби узлуксиз боғланиш охирида кўпинча инсон туради. Пестицидлар инсон вужудига нафас йўллари ҳамда тери орқали ҳам ўтади. Ҳозирги кунларда аёллар сутида ҳам бу заҳарлар топилмоқда, табиийки улар гўдакларга ўтиб тўпланиб боради. Маълум миқдорга етгач асаб, жигар ва буйракка зиён етказа бошлайди.

Ўта хавфлилиги туфайли ДДТ (хлорланган углеводород)дан фойдаланиш ривожланган капиталистик мамлакатларда таъқиқланган. ССЖИда 1982 йили, Ўзбекистонда эса 1983 йили махсус қарор билан ман этилди. Бироқ ҳанузгача тупроқ, сувларимизда ДДТ миқдори анча юқори.

Фосфоорганик пестицидлар тупроқ ва сувда тез парчаланади, аммо ўта заҳарли бўлиб асосан асабни ишдан чиқаради. Ишлатилаётган заҳарли кимёвий дориларнинг 20 фоизи тупроқда қолади.

Текисликдаги сув омборларининг ҳаммасида гексахлоран (ГХЦГ) миқдори меъёридан 2—3 баробар ор-



тиқ. Бухоро шаҳри аҳолиси Зарафшон дарёсининг қуйи қисмидаги Қуйимозор сув омборидан сув олади. Ундаги ГХЦГ миқдори 1985 йили белгиланган даражадан 2 марта, 1989 йили эса 5,8 баробар юқори эканлиги аниқланган. Оқава сувлар тўпланувчи Арнасой, Денгиз, Сарикамиш сув ҳавзларида аҳвол янада ёмон. Бу ерда балиқлар урчирилиб, боқиб истеъмолга чиқарилаёттир.

Шу ўринда Швеция давлатида қабул қилинган бир қоида ҳақида айтиб ўтиш лозим. Болтиқ денгизи бизнинг сувимизга нисбатан бир неча марта тозароқ. Аммо шведияликлар шу денгиздан овлайдиган балиқни ҳафтада фақат бир марта истеъмол қилиш мумкин деган кўрсатма чиқарган.

Ҳозирда бутун Ўрта Осиё ҳудуди бўйича пестицидлар ҳатто қорли чўққилар-у, қум саҳроларигача етиб борган. Чотқол, Саричелак тоғ қўриқхонаси, Абрамов музлиги ва Репетек чўл станциялари бўйича берилган маълумотлар шуни тасдиқлайди.

Чотқол қўриқхонаси денгиз сатҳидан 1100—3800 метр баландликда жойлашган. Уша ҳудуддаги тупроқ таркибида ДДТ нинг миқдори меъёридан 2,6, ГХЦГ эса 2,8 марта кўплиги аниқланган. Саричелак қўриқхонаси янада баландроқ жойда бўлса-да, аҳвол бундан ҳам ёмонроқ.

Зарафшон қўриқхонаси пахтазордан 5—7 километр узоқликда. Бироқ, ўша ернинг ҳам наботот ва ҳайвонот дунёси пестициддан зарарланиб бўлган.

Биз юқорида тупроқ ва сувдаги пестицидларнинг ўртача миқдорини келтирдик. Пахта далаларида эса баъзи даврда меъёридан ўн, ҳатто юз марта кўп заҳарли кимёвий дорилар учраши кузатишган.

Жумҳурият Соғлиқни сақлаш вазирлигининг расмий хабарига кўра Хўжайли сут заводида ГХЦГнинг сутдаги миқдори белгиланган меъёридан 40, Жиззах сут заводида эса 44 баробар ортиқлиги аниқланган. Агар шундай ҳол бирор хорижий капиталистик давлатда рўй берганида эди, улар бундай сутчиларни судга берган бўларди.

Шифокорлар ва биолог олимлар фикрича, илгари ишлатиб келинган ДДТ ва ҳозир кўп қўлланилаётган ГХЦГ, севин, антио, каторан, Б-28, фозалон каби пестицидлар ошқозон, жигар, буйрак, талоқ каби аъзоларни заҳарлайди, шунингдек турли аллергия хасталикларини келтириб чиқаради. Энг хавфли томони шуки, улар инсон наслига салбий таъсир ўтказди.

Табиат ифлосланишига иқлим ва Ўрта Осиёнинг берк ҳавзалиги ҳам маълум маънода сабаб бўла олади. Масалан, бир хил ва бир миқдордаги пестицидлар Белоруссия ва Ўзбекистонда турлича таъсир кўрсатади. Белоруссияда бизга нисбатан 4—5 баробар кўп ёғин-сочин бўлганлиги сабабли ёғмир атмосфера ва тупроқдаги кимёвий дориларни ювиб дарёга туширади. Бизда эса узоқ давом этадиган қуруқ, жазирма ёз туфайли пестицид ва бошқа кимёвий бирикмалар узоқ вақт ҳавода учиб юради. Сувдаги ифлосликлар ҳам Ўрта Осиё ҳудудидан чиқиб кетмайди. Шунинг учун табиат муҳофазасида иқлим шароити ва ҳудудий хусусиятларни ҳам ҳисобга олиш керак бўлади.

Ҳозирда табиатни муҳофаза қилиш, жумладан, пестицид муаммоси билан ўндан ортиқ илмий-текшириш ва ўқув муассасалари машғулдир. Маълумотлар турли ташкилотларда алоҳида йўналиш бўйича тўпланади. Уларни бир жойга йиғиш, умумлаштириш осон эмас. Шунинг учун ягона жумҳурият ГЕОЭКОЛОГИК илмий текшириш илмгоҳи ёки маркази ташкил эмоқ керак. Уни бевосита география билан боғлаб номлашимиз бежиз эмас, албатта. Чунки табиий фанлар орасида бирортаси географиядек ер ва атроф-муҳит бўйича кенг масалаларни қамраб ололмайди.

Бўлажак илмгоҳ (ёки марказ)нинг аҳамиятини баён этишга ҳожат йўқ. Нима бўлганда ҳам инсон ўз билим ва ақлини ҳалокатга олиб борувчи йўлга эмас, бу исканжадан халос этмоққа сарфламоғи даркор.

Юқорида келтирилган далиллар пестицидларнинг нафақат Ўзбекистон, бутун Ўрта Осиё табиатини, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини заҳарлаётганлигини тасдиқлайди. Инсоният тарихида кимёвий дориларнинг бунда-йин таъсири биринчи бор содир бўляпти. Мутахасссларнинг бунинг оқибати тўғрисидаги фикрлари жуда даҳшатли. Ана шу даҳшатнинг олдини олишга қанча тез киришсак, миллат саломатлигини шунчалик кўпроқ сақлаб қолган бўламыз.

Орзимурод РАҲМАТУЛЛАЕВ,
жуғрофия фанлари номзоди,
СамДД жуғрофия куллиёти
доценти.

СОВЕТ РАЗВЕДКАСИ АМЕРИКА АТОМИНИ ҚАНДАЙ «ПАРЧАЛАДИ»

ССЖИ Давлат хавфсизлик қўмитаси ташқи разведкасининг собиқ нолегал разведкачилари, АҚШнинг собиқ фуқаролари, Питер ва Элен Крогер номи билан ўзларини янги Зеландиялик деб кўрсатган Морис ва Леонтина Коэн 1961 йилда Англияда таниқли совет разведкачиси Гордон Лондсдейл (Конан Молодий) иши бўйича қўлга олинди ва 20 йиллик қамоқ жазосига ҳукм этилди. 1969 йилда улар Москвада қамоққа олинган чет эллик разведкачиларга алмаштирилди.

Ҳозир улар Совет Иттифоқида яшашмоқда. Эллик йилдан кўпроқ вақт махфий сақланган ва америка ҳамда инглиз махсус хизмати билнишга муваффақиятсиз равишда уриниб келган воқеаларни — Моррис ва Леонтина Коэн Лос-Аламос лабораториясида жақонда биринчи марта атом бомбаси яратилишига доир материалларни қандай қўлга киритгани ҳақида ошқора айтиш вақти келди. Совет атом лойиҳасининг раҳбари академик Игорь Курчатов совет бомбасини яратишда раз-

ведка эллик фониз муваффақиятини таъминлади, деб айтганди. Ташқи нолегал разведка архивидаги № 13678 иш билан танишишга 55 йил мобайнида фақат олти кишига рухсат берилган. Еттинчи киши — Чиков Владимир Матвеевич, ССЖИ ДХҚ Жамоатчилик билан алоқа марказининг катта референти, полковник, «Новое время» ойномасининг шу йилги 16—17-сонларида бу мавзудаги ҳуқуқатли қиссасидан парча эълон қилди, уни айрим қисқарттишлар билан чоп этилмиз.

УРУШнинг бир юз ўттиз олтинчи кунини Берия Лондондаги совет резидентурасидан телеграмма олди. Унда хабар берилишича, Англияда йирик физик олимлар томонидан бир неча минг тротил кучга, улкан вайронагарчилик хусусиятига эга бўлган атом бомбасини яратиш бўйича алоҳида махфий ҳужжатлар совет разведкаси томонидан қўлга киритилган. У уран-235 нинг портловчи ядро реакциясига асосланган экан. Бомбани яратиш бўйича ишлар жуда шошилиш равишда олиб борилаётган бўлиб, немислар биринчи бўлиб яратиш қўйишмасин, деган хавотирда эканлар. Берия Сталинга хабар берди. Уруш арафасида Сталинга бир мактубни кўрсатишганди, унда уран атомларининг бўлиниши кашф этилиши муносабати билан фавқулудда даҳшатли кучга эга бўлган бомба тайёрлаш мумкинлиги ҳақидаги мулоҳаза айтилганди. Бироқ Сталин ҳам, ҳокимият тепасида турган кўпчилик кишилар каби, бу ишнинг бутун аҳамиятини англаб

ҳам етмади, кўра билмади ҳам, чунки «ядро бўлиниши» унинг учун ҳали ҳеч нарсани англамас эди...

Икки ой ўтгач, фронт контрразведкасидан Берияга немис асирдан олинган махфий математик ҳисоб-китоблар юборилди. Илмий экспертиза шуни кўрсатдики, булар оғир сув ва уран-235 бўйича формула ва ҳисоб-китоблар экан. Бу ҳол Германияда атом бомбаси яратиш бўйича тадқиқотлар олиб борилаётганидан дарак берарди. Шу пайтларда Давлат мудофаа қўмитасига Сталин номига фронтдан иккинчи мактуб келди, унда вақтни ўтказмай, уран атомини тезроқ тайёрлаш зарурлиги, у Совет Иттифоқининг Германия билан урушда ҳарбий устунликка эришишида қўл келиши ҳақида ошқора ёзилган эди. Бироқ Берия Сталинга хатни кўрсатишга шошилмади ва Лондондан яна бир шифрограмма келгандан сўнггина бунга жазм этди:

«Москва. Марказ.

Мутлақо махфий.

Шахсан Александровга (НКВД ташқи разведка бошлиғи Павел Фитин тахаллуси.— М у а л л и ф.).

Уран портлашини ҳарбийда қўллаш бўйича қўмита авиация саноати вазири, сўнгра Черчиллга агар тегишли харажатларни сарфлаш зарур деб топилса, атом бомбасини урушнинг охиригача тайёрлаш мумкин, деб хабар берди. Лойиҳада одамларга, электр қуввати ва маблағга эҳтиёж ҳисоблаб чиқилган, унинг ташқи ўлчамлари, портлаш кучи ва эҳтимоллий қурбонлар сони аниқланган. Уран-235 бўйича тажриба заводини — Англияда, саноат ишлаб-чиқариш заводини эса Канадада қуриш мўлжалланяпти. Йирик молиявий ёрдамга муҳтож бўлган Англия Америка Қўшма Штатларига атом бомбаси бўйича бундан кейинги ишларни шерикчиликда олиб боришни таклиф этди. АҚШ президенти Рузвельт Британия билан илмий-техника ахборотини кенг алмашинувни маъқуллади ва Черчиллга шахсий номасини юбориб, бу муҳим ишдаги ҳар қандай ҳаракатлар фойдали равишда мувофиқлаштирилиши ва ҳамкорликда олиб борилиши мумкинлигини айтди.

Вадим (1940—1943 йилларда Лондондаги совет резидентураси раҳбари Анатолий Горский тахаллуси.— М у а л л и ф.)»

Энди, немис ҳарбий асирининг математик ҳисоб-китоблари битилган кундалиғи, фронтдан мактуб ва Лондондан олинган шифротелеграммалар бир жойга жам бўлгач, Берия Кремлга, Сталин қабулига йўл олди.



Морис КОЭН Испанияда байналмилалчилар бригадасида жангларда қатнашаётган кезлари совет разведкаси томонидан ёлланган.



Леонтина КОЭН, АҚШ Компартияси аъзоси, эри билан узоқ йиллар совет разведкасига хизмат қилиб келишган.

Сталин биринчи навбатда иттифоқчиларнинг атом қуроли яратиш бўйича ниятлари жиддий эканлигидан далолат берувчи Лондондаги резидентура хабари билан танишиб чиқиб, академик Иоффе, Семенов, Хлопинни ҳузурига чақиришга буйруқ берди.

«БУ ҲАҚДА ЎЙЛАЙДИГАНЛАР БОР»

Бироқ Сталиннинг физик олимлар билан белгиланган кундаги учрашуви бўлмади. Агар Лондондан янги шифро-телеграмма келмаганда учрашув бўлган-бўлмагани номаълумлигича қоларди. Дарҳол Сталинга хабар беришди:

«1942 йил 14 март.

Мутлақо махфий. Шошилинч.

Биз эга бўлган ишончли маълумотларга кўра, Германияда, Кайзер Вильгельм илмгоҳида Отто Ган, Гейзенбург ва фон Вайцеккер раҳбарлигида юқори даражада махфий ядро қуроли ишлаб чиқилмоқда. Вермахтнинг олий мансабли генераллари таъкидлашчи, у рейхнинг урушдаги галабасига кафолат бериши лозим. Ядро тадқиқотлари учун бирламчи материал сифатида оғир сув деб аталадиган нарса фойдаланилмоқда. Уни тайёрлашнинг технологик жараёни Норвегиянинг Рjukan шаҳридаги «Норск Хайдо» заводида йўлга қўйилган. Ҳозирда «Норск Хайдо»нинг қувватини ошириш ва Германияга оғир сув келтиришни йилга 10000 фунтга етказиш ҳал қилинмоқда.

ВАДИМ»

Шундан сўнггина Давлат мудофаа қўмитасининг мажлиси бўлиб ўтди. Биринчи бўлиб академик Абрам Иоффе сўз олди:

— Бу мураккаб илмий масалани ҳал этишда бизда фақат биргина мусбат томони бор — атом бомбаси муаммоси энди ўз ечимига эга бўлишни биламиз. Бироқ манфий жиҳатлар анча кўп. Биринчиси, инглизлар бу ишга бутун дунёдан йирик олимларни жалб этган. Нильс Бор, Сцилард, Кокрофт, Чедвик, Халбан, Коварски, Симон, Фриш, Пайерлс, Фукс, Линдемман каби энг тажрибали физиклар шу жумладан. Бизда бундай олимлар камроқ, ҳаммаси мудофаага ишламоқда. Инглизлар Оксфорд, Бирмингем, Кембриж ва Ливерпулда кучли илмий базаларга эга. Улар бизда оз, барчаси уруш туфайли ёмон аҳволда. Инглиз олимлари атом тадқиқотларини бошларкан, кучли саноат базасига суянишди. Бизда эса у анча кучсиз, энди эса уруш туфайли дабдаласи чиққан ёки умуман вайрон бўлган. Илмий апаратура турли наркоматларга тарқатиб юборилган ва амалда ҳўжасизлик ҳолатида ётибди...

— Тушунаман, юқори даражадаги бомба лойиҳаси улкан инсоний меҳнат, моддий ва молиявий ресурсларни талаб қилади, бироқ уруш даврининг оғир шароитларига қарамай, биз буни қиламиз, — деди Сталин. — Биринчидан, биз атом бомбаси учун зарур саноат соҳаларини ривожлантиришга ҳаракат қилишимиз зарур. Иккинчидан, уни ишлаб чиқаришнинг анча қисқа ва арзон йўлларини қидириб топишимиз керак.

Олимлардан кимдир фикр билдирдики, бутун программани амалга ошириш учун камида ўн-ўн беш йил вақт талаб этилади. Бироқ Сталинни бу муддат сира қониқтирмасди:

— Ўйлайманки, биз сизларга у-бу нарсада ёрдам бера оламиз. Масалан, ишни тезлаштиришга ёрдам берувчи етишмаётган маълумотлар билан таъминлашда. Марҳамат, ўртоқ Берияга айтинг, сизларни қандай ахборот қизиқтиради. Бомба ишлаб чиқишнинг биринчи босқичида сизларга қандай мўлжал ва йўналишлар керак. Чет элдан қандай маълумотлар олишни алоҳида қоғозда ёзиб кўрсатинг.

— Ҳозир чет элда барча атом тадқиқотлари махфийлаштирилган. Ҳатто илмий ойнамалар саҳифаларида ҳам бундай мақолалар бермай қўйилди.

— Бу сизларнинг ишингиз эмас. Бизда бу ҳақда ўйлайдиганлар бор. — Сталин нигоҳини Берияга қаратди. — Атом бомбаси бўйича программани сиз, Лаврентий Павлович, ўз назоратингиз остига олинг. Разведкадан келаётган ахборотни дарҳол ўртоқ Курчатовга юбориб туринг.



Академик Игорь КУРЧАТОВ, совет атом лойиҳаси раҳбари, АҚШдаги совет резидентурасидан келган атом бомбаси яратилишига доир барча маълумотларни ёлғиз ўзи ўқиган.



Лаврентий БЕРИЯ Совнарком раисининг уч нафар биринчи муовинларидан бири сифатида атом бомбаси яратиш учун моддий, ақлий ресурслар, ишчи кучининг жамланишини таъминлаган.

Олимлар Сталин хонасини тарқ этишаркан, агар яқин йилларда атом бомбаси лойиҳаси амалга ошмаса, унда кўпчилиги соғ қолмасликларини яхши англашарди.

Эртаси куни Нью-Йоркка янги резидент тайинланиши муносабати билан Сталин ССЖИ НКВД ташқи ишлар бўлими бошлиғи Павел Фитин ва Америкада ишлашга юборилаётган Василий Зарубинни қабул қилди. Сталин улар олдига қуйидаги вазифаларни қўйди:

— Черчилль ва америкаликлар Гитлер билан тинчлик сулҳини тузмаслиги ва ССЖИ га қарши бормаслигини кузатиб бориш;

— Гитлернинг ССЖИга қарши урушдаги режалари ҳақида маълумот қўлга киритиш, улар АҚШ мудофаа вазирлигида топилиши мумкин;

— инглиз-америкаликларнинг урушдаги режа ва махфий мақсадларини аниқлаш ҳамда имкониятга қараб, улар иккинчи фронт очишни қачонга мўлжаллаётганларини белгилаш;

— АҚШда яратилаётган янги махфий ҳарбий техника, жумладан атом бомбаси ҳақидаги маълумотларни қўлга киритиш.

Ядро қуролини назарий тадқиқ этиш ва амалда ишлаб чиқариш учун ССЖИ Фанлар академиясида 2-сонли лаборатория ташкил этилди, уни Игорь Курчатов бошқарди. НКВДнинг Давлат хавфсизлиги бош бошқармасидаги ҳарбий-техник разведка бўйича махсус бўлинма ўша пайтда ташкил этилган бўлиб, унинг раҳбари этиб Леонид Квасников тайинланади. Бериянинг буйруғига кўра, Кремлда унга кичик бир хона ажратилиб, бу ерда у Курчатовни чет элдаги разведкачилардан келадиган махфий ахборот билан таништириши лозим бўлган. Лаборатория иши учун зарур масалалар бўйича Курчатовнинг рўйхатини олган НКВД томонидан Нью-Йорк, Берлин ва Лондондаги резидентураларга 1942 йил 14 июнда 834/23-сонли шифрланган радиogramма юборилиб, унда тегишли масала бўйича аниқ вазифалар кўрсатилди.

ЛОС-АЛАМОС: ХАРИТАДАГИ ЯНГИ ЖОЙ

Америкаликлар атом қуроли лойиҳаси теварагида қудратли махфийлик деворини яратишди. Бироқ совет разведкаси унинг кемтик жойини топди.

«Москва. Марказ. Шахсан ўрт. Александровга. 1942 йил 14 июндаги 834/23-сонли радиogramмага жавоб. Мутлақо махфий.

...АҚШ нинг урушга кириши билан боғлиқ шароит (Япониянинг Пирл-Харборга ҳужуми кўзда тутилмоқда. — Тарж.) ҳукумат

ва Пентагондан атом қувватидан ҳарбий мақсадда фойдаланиш йўналишида қатъий ҳаракатларни талаб этди; уран бўлиниши бўйича Нью-Йорк, Беркли, Принстон ва Чикагодаги барча тадқиқот лабораториялари «Манхэттен лойиҳаси» кодли ном олган ягона режа асосида ишлаш бошлади. Барча ишларни ташкил этиш ҳукумат томонидан америка кўшинига юклатилган. Лойиҳага раҳбар этиб генерал Гровс тайинланган. Аниқланмаган манбага кўра, Америкада атом бомбаси яратиладиган «ўта олий лаборатория»ни бошқариш Роберт Оппенгеймерга тақлиф этилган.

Бомба тайёрланадиган жойни танлаш узоқ ҳал этилди. Оппенгеймер генерал Гровсга Нью-Мексико штатидаги Лос-Аламос ясси тоғлигини тақлиф қилди. Бу саҳро ҳудуди немис сув ости кемалари баъзан разведка мақсадида келиб турган Атлантика соҳилларидан ҳам, тажрибалар вақтида талафот кўриши мумкин бўлган аҳоли пунктларидан ҳам узоқда жойлашган. Олимнинг тақлифи қабул қилинди, бу жой Лос-Аламос лабораторияси деб атала бошлади. Унинг яқинида ҳозирча баракларда олим ва муҳандис-техник ходимлар жойлашган. Уй-жой қуриб берилмаган кишиларни ҳар кун бу ерга Санта-Фе номли кўҳна шаҳарчадан автобусда олиб келишади.

Ташқаридан келганлар бу жойга кириши учун Стратегик хизматлар бошқармасининг бошлиғи Уильям Донованининг махсус рухсатномасини олиши зарур. Лос-Аламос шаҳарчасида яшовчиларга, хоҳ ходим, хоҳ унинг оила аъзоси бўлсин, бу ҳудуддан ташқарига чиқишга бир ойда бир марта, сўнгги якшанба кун рухсат берилади. Амалда лабораториянинг барча ходимлари ташқи дунёдан бутунлай узиб қўйилган. Келаётган ва кетаётган барча хат-хабарлар назоратдан ўтказилади. Лос-Аламосдан ташқарига чиқиб хат юбориш қатъий ман этилади. Барча аҳоли «Манхэттен лойиҳаси» қошидаги ҳарбий маъмурият ва хавфсизлик хизматига ўзларининг меҳнат таътили чоғидаги янги танишлари ва кимлар билан учрашган бўлса, барчаси ҳақида, шунингдек, бир кишининг бошқалар билан ўз вазифасига алоқаси бўлмаган махфий мавзуларда сўзлашгани ёки объектга катта қизиқиш билан қараётгани тўғрисида хабар беришлари шарт. Ҳар бир бўлим автоном (муҳаббат, бир-бирининг ишидан беҳабар маъносидан) ишлаши лозим. Шаҳарча ФБР (Федерал разведка бюроси) ҳуфиялари билан тўлиб кетган. Ишончсиз кишилар ортидан махсус кузатув ташкил этилган. Улар ўз уйлари ёки хоналарини кеч соат ўндан сўнг тарк этишолмайди; кузатилмаган ва ҳар бир қадами қайд этилмай қолмаслиги учун, улар бирон дўконга ёки ҳамкасбларининг уйига киришолмайди. Уларнинг хизмат жойларида ниқобланган микрофонлар ўрнатилган. Барча телефон сўзлашувлари муттасил эшитиб борилади. Америкалик бўлмаган олимлар алоҳида махсус назорат остида, муҳим давлат сирлари маълумлигидан, ФБР дағиларининг фикрича, улар йўлдан озиб совет давлати ёки бошқа мамлакатлардаги ҳамкасбларига бу сирларни маълум қилиб қўйиши мумкин.

Мана шундай кучли махфийлик шароитига қарамай, Лос-Аламосдаги умидли алоқаларимизни ишга солиш бўйича бундан кейинги чораларни кўрмоқдамиз.

Максим [яъни Василий Зарубин.— М у а л л и ф.]

Марказга бу билан бир пайтда Лондондан ҳам хабар келди:

«Мутлақо махфий маъруза нусхаси олинди. Унинг икки қисмида ўта кучли бомбани уран-235 дан ишлаб чиқаришнинг реаллиги, плутонийни уран оксиди ва оғир сувда реактор ёрдамида ишлаб чиқариш ҳақида айтилади. Черчилл ҳукуматида берилган маъруза уран ядроси қўндаланг кесимининг ўлчамига берилган баҳонин, профессор Симон ишлаб чиққан камёб изотопларни диффузион усулда ажралиши бўйича тажриба заводи чизмалари ва нархини ҳам ўз ичига олади».

Бу телеграммалардан сўнг Нью-Йоркдан яна бир хабар келди:

«Бизнинг манба «Луис»га Испанияда бўлган урушдаги таниши физик олим Артур Филдинг (исм-шарифи маълум мулоҳазаларга кўра ўзгартирилган.— М у а л л и ф.) мурожаат қилган. У «Луис»нинг Амторгда ишлаётганини билганидан, руслар унга қандай муносабатдалиги ва улардан қайси бири ила таништириб қўя олиши билан қизиққан. Филдинг улар учун жуда қимматли ахбороти борлигини, бу эса унинг Лос-Аламос лабораториясига ишга жойлаштирилиши билан боғлиқлигини яшириб ўтирмади. Узи эса совет бош консулхонаси ходимларидан бирортаси билан боғланишдан чўчийди. Нью-Йоркка касалманд ота-онасини йўқлаш учун келган. Бу ерда икки ҳафта мобайнида бўлади. «Луис» билан бу суҳбатдан Филдинг ҳақиқатда ҳам бизга ёрдам бермоқчи, деган таассурот туғилади. Биз ҳам шу мулоҳазадамиз. «Луис» орқали Филдингни ёлламоқчимиз. Шу каби топшириқларни «Луис» муваффақиятли бажарган. Шошилч кўриб чиқишингизни сўраймиз».

«Луис» ҳақидаги маълумотномада шундай дейилади: «Коэн Моррис, минг тўққиз юз ўнинчи йилда туғилган, америкалик, бўйдоқ, хизматчи, АҚШ Компартияси аъзоси, 1938 йилда ҳамкорликда ишлашга ғоявий асосда жалб этилган».

«ГОРГОНА»ГА НИМА БУЛАЯПТИ!

Атомчи Артур Филдингнинг ғоявий асосда ёллашга рухсат берилгани тўғрисида хабар қилиниши билан, «Луис» уни суҳбатга чақирди. Филдинг унга Лос-Аламосдаги атом тадқиқотлари бўйича махфий материалларни берди, кейин ёллашга доир ўзaro узоқ суҳбат бўлиб ўтди, бу «Луис»нинг ҳисоботида келтирилган ва 13676-сонли ишнинг иккинчи жилдидан жой олган.

«Л.: Артур, марҳамат қилиб менга тушунтириб берсанг, сен нима учун атом бомбаси ҳақидаги махфий маълумотларни бошқа давлатга беришга қарор қилдинг?»

Ф.: Мен аминманки, Америка ҳарбий доиралари ядроли олимларни очикдан-очиқ алдаб, бутун Европани эгаллаган нацизм хавфидан инсониятни сақлаб қолиш баҳонасида атом бомбаси лойиҳасини ишлаб чиқиш билан шуғулланишга мажбур этдилар. Аслида эса Пентагонда ҳисоблашадиги, Совет Иттифоқида атом қувватига ҳали-бери эга бўлишолмайди. Бунга бир неча ўн йиллардан сўнг эга бўлади, деб ҳисоблашади. Америка эса айни пайтда уран бомбаси билан социализмни йўқ қилиб ташламоқчи.

Л.: Мен шу гапинга қўшиламанки, атом бомбасига яққаҳокимлиқ қилиш Гровс сингари генералларни буюк вазвасага солади. Сенинг Лос-Аламос бўйича берган ахборотинг русларда атом бомбасини яратиш ишларини тезлаштиради. Ишон, бу ахборотинг руслар томонидан ҳеч қачон сени зарбага қўйиш учун фойдаланилмайди. Яна зарурият туғилса, сенга моддий ёрдам беришга розилиқларини айтишимни илтимос қилишган.

Ф.: Худо ҳаққи, бу ҳақда гапиришнинг кераги йўқ. Мен сизлар билан пул учун эмас, ғоя учун ҳамкорликка розиман. Мен ўз ҳаётимни инсоният боши узра таҳдид солаётган ядро фалокатини бартараф этишга бағишламоқчиман, чунки энди унинг реал хавф эканлигини англадим ва бу мени унга қарши курашишга ундайди.

Л.: Улар сени ишонтириш шуни ҳам айтишдики, бу ёрдамнинг АҚШ га зарар етказиш учун ишлатилмайди. Уларнинг режалари атом қуроли бўйича ўзaro тенгликка эришишга мўлжалланган, холос. Кел, энди ўйлаб кўрайлик: қаерда учрашимиз мумкин?

Ф.: Гровснинг рухсатисиз Лос-Аламосдан чиқишга ҳаққим йўқ, у эса, ўз навбатида, бу ҳақда ФБР га хабар бериши лозим... Биз бир йилда бир мартадан ортиқ учрашолмаймиз, шунда ҳам меҳнат таътили чоғида.

Л.: Унда биз олдимишга қўйган мақсадга ҳеч қачон эришолмаймиз...

Ф.: ...Яхшиси, кичик кўшни шаҳарча Альбукеркеда учраша қолайлик. У ерда машҳур курорт бор, даволанувчи киши сифатида бориш мумкин.

Л.: ...Шуни ҳам ёдда тутгинки, ёзишмаларимизда Лос-Аламос — «Карфаген», сенинг иш жойинг — «Парфенон», бомба — «Горгона», ўзинг эса «Персей» деб номланишинг зарур».

РАЗВЕДКАГА ТОПШИРИҚ БЕРИНГ...

«Луис»нинг «Персей»дан олган материаллари алоқачи орқали шошилч тарзда Марказга юбориб турилади. Кремлда улар билан 2-сонли лаборатория раҳбари профессор Курчатов танишиб чиқади. У эса Халқ Комиссарлари Кенгаши Раисининг ўринбосари М. Г. Первухин номига ушбу хулосаномани ёзади:

«Мутлақо махфий.

Бунга илова қилаётганим америкаликларнинг уран муаммоси бўйича тадқиқотлари рўйхатини кўриб чиқдим. Кўриб чиққанларимнинг натижаларини Сизга юборяман. Ушбу натижалар билан ўрт. С. В. Кафтанов [Давлат мудофаа қўмитаси вакили,

УСТОЗ МУНАВВАР ҚОРИ

Халқимизда устоз-муаллимни падар, дейдилар. Ажойиб инсон, маърифатпарвар, устозимиз Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли ҳақида «Фан ва турмуш»нинг шу йил апрель сониди эълон қилинган мақолани ўқиб, жуда хурсанд бўлдим. Чунки ул ҳазратнинг ёлғиз Ўзбекистоннинг эмас, балки бутун Урта Осиё халқларининг миллий маданияти, маорифи равнақ топиши йўлида кўрсатган фидойилиги тўғрисида ёрқин мисоллар келтирилган. Мақоланинг муаллифи ўз даврининг машҳур илмгоҳларидан бўлган Наримонов (собиқ Алишер Навоий) номли таълим-тарбия техникумида сабоқ берганлари ҳақида, қисқача бўлса-да, тўхтаб ўтилмагани сабабли, кўлимга қалам олдим.

Мен 1926—27-ўқув йилининг иккинчи ярмида, кечикиб бўлса-да, ўқишга кирганимда Мунаввар қори она тилидан сабоқ берганлар. У киши сабоқхонамизда мендан имтиҳон олгани, биринчисидан яхши ўтганим ҳали ҳали ёдимда. Дарс ўтганларида баъзи муаллимлар каби китоб-дафтарга қарамас, ортиқча бир оғиз сўз айтмас, қунт билан дарс тинглар, китоблардан кўра сабоқларидан кўпроқ баҳраманд бўлар эдик. Пухта билим олиш учун, кўпроқ иншо ёздириб, уларни текширишдан зерикмас эдилар. Устоз бир сабоқда Қўқон хонлиги даврида Али ота исмли бир темирчининг адолатсизлик қурбони бўлгани ҳақида иншо ёзишни топширдилар. Дарс охиригача барча талабалар ёзиб топширди. Мен янги ўқувчи бўлганим сабабли устоздан ийманибгина сўрадим:— «Қори ака, тугатолмадим, кейин топширсам майлими?» У киши, майли, мумкин, дедилар-у дафтарга бир назар ташлаб, бош ирғаб қўйдилар. Кейинги иншода ҳам мен янги мавзунини эмас, балки аввалгисини давом эттирдим. Устоз дафтарларни йиғиштириб олаётини, менинг иншомга

кўз югуртириб чиқиб яхши, кўп ёзиб-сиз, уйда ўқиб беролмайсизми, дедилар. Майли, Қори ака, майли, дея жавоб қилдим. Бордим.

Тошканди азимнинг Шайхантоҳур даҳаси ила ўтиб, кўп ҳам юрмай, устознинг уйларига кириб бордим. Каттагина ҳовли, кунгай томонидаги ойнабанд айвонда суҳбатлашдик. Бўйдоргина, басавлат аёл, келин оймиз бўлсалар керак, дастурхон ёздилар, чой ва сўнг оғват ҳам бўлди. Мен «Адолатсизлик қурбони» номли иншо-ҳикоямни ўқиб бердим.

Қори ака хурсанд бўлиб, келажгим, яхши асарлар ёзишим мумкинлиги ҳақида, бунинг учун алоҳида китоблар ўқишим зарурлигини таъкидладилар. Мен устозга «Ўтган кунлар» романини ўқиганлигим ва ундаги ўзим тушунмаган баъзи араб-форс сўзларини ёзувчимиз Абдулла Қодирийга учрашиб, аниқлаб, яхши маслаҳатлар олиб келганимгача айтар эканман, у киши хурсанд бўлиб, бош ирғаб, маъқулладилар. Сўнг жиддий тус олиб, дедилар: «Халқимиз ўқирмикин, кўзлари очилиб мактаб-маърифат йўлига астойдил бел боғлармикан?» Китоб, газеталарни орқалаган, турли таъкиблар остида қолган кунларни эсладилар. Сўнг чеҳралари ёришиб: «Мана, сизлар, эндиликда халқимиз болаларига таълим беришда зиё тарқатувчилар бўлурсизлар», дедилар. Устоз талабалар ёзган иншолар ҳақида тўхтаб, менинг ёзган иншомни намуна сифатида баҳоладилар. Қувонар эдим, аммо қувончимиз узоққа чўзилмади.

Март ойи эди шекилли талабалардан кимдир «Адабиёт парчалари» шеърлар тўпламини олиб келди, у са-

боқ чоғи «Қори ака, шу китобдаги мана шу шеърни бир ўқийлик», дея илтижо қилди. Шунда Қори ака қўллари билан ҳам рад этиб, «Йўқ, ўқиманг! У Чўлпоннинг шеъри, ҳозир уни мафкураси бузуқ деб танқид этишган...» Аммо талаба эса, келинг, бир ўқийлик, деди-ю, Чўлпоннинг «Булоқ бошида» шеърини ўқиди. Шундай қилиб, ҳеч ким кутмаган ҳодиса юз берди: келаси ҳафта устоз сабоқхонага зўр ҳаяжон билан кириб келиб, қўлларидаги газетани баланд кўтариб, дедилар:

— Ман сизларга нима деган эдим?! Нима деган эдим? Мана, Акмал қурултойда, мени Чўлпоннинг шеърларини талабаларга ўқитиб уларнинг миясини заҳарлабди, дебди. (Ушанда Самарқандда Узоқпартия қурултойи кунлари эди).

Устознинг басавлат гавдаси асабий тебранар, қоп-қора қошлари остидаги қисикроқ кўзлари пирпирар, аламнинг зўридан ўзини қаён қўйишни билмас эди. Вазмин жимлик чўқди. Бошларимиз қўйи солинган, бўҳтонни ким ёзди экан? Ёшларнинг дилида алам!..

Орада кўп кун ҳам ўтмади. Дарсхонамизга «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Совет Ўзбекистони») газетасининг муҳаррири Абдусалом Ниёзий кириб келди. У Қори ака ҳақида сўраган бўлди, талабалар бўлган гапни айтиб беришди. Келаси сабоғимизда эса биз халқимизнинг фидойи фарзанди, маърифатпарвар устозимиз Мунаввар қори ҳазратларини бошқа кўрмадик.

Раҳмат АЗИЗХУЖАЕВ,
жумҳуриятда хизмат кўрсатган
ўқитувчи, кекса ёзувчи.



ХОТИРОТ

фан сектори раҳбари.— М у а л л и ф.) ва ўрт. Г. Б. Овакимян (ССЖИ НКВД ташқи разведка бошлиғининг муовини.— М у а л л и ф.) танишиб чиқишларига фармойиш беришингизни сўрайман. Чет элдан олинishi мумкин бўлган маълумотлар кўк қалам билан таъкидланган».

Ушанда, 1943 йил мартада Курчатов чет эллик атомчи олимлар олиб борган янги тадқиқотлар натижасидан резведкачилар қўлга киритганларини ўрганиб чиқди.

«ССЖ Иттифоқи Халқ Комиссарлари Кенгаши Рақсининг муовини ўрт. М. Г. Первухинга.

Бу маълумотларнинг қўлга киритилиши давлатимиз ва фанимиз учун улкан, бебаҳо аҳамиятга эга. Энди биз кейинги илмий тадқиқотлар учун муҳим асосларга эгамиз, улар бизга уран муаммосини ишлаб чиқишнинг кўплаб ва анча машаққатли босқичларини четлаб ўтиш ва уни ҳал этишнинг янги илмий ҳамда техник йўллари билан имконини беради...

Шунинг ҳам қайд этиш лозимки, бу борадаги маълумотларнинг жами бутун муаммоларини чет элда бу соҳа бўйича

ишлар қандай бораётганидан беҳабар бўлган бизнинг олимларимиз ўйлаганидан ҳам анча қисқа муддатларда ҳал этиш мумкинлигини кўрсатади...

Лаборатория муdiri
профессор И. Курчатов.
Москва ш.
07.03.43
Ягона нусха».

Атом муаммоси бўйича разведкадан қимматли маълумотлар олингани ҳақида совет олимларидан ҳеч бир киши билмас, Курчатов янгидан-янги ғояларни илгари сураётганига ҳайрон бўлишар эди. У тажриба ишларини ўтказиб ўтирмай, Челябинск ва Красноярск яқинида ишлаб чиқариш цехларини барпо эта бошлаганида олимлар ҳайратдан ёқа ушлаб қолишди. Ҳаммасини тўғри қилаётганига ишонган Курчатов Франция, Англия, Германия ва АҚШ да аллақачонлар бошлаб юборилган илмий ишланмалар ўртасидаги узилишларни мумкин қадар қисқартиришга интилар эди...

БЕХОСИЯТ ВА ХОСИЯТЛИ ЖОЙЛАР

ЕКИ ГЕОПАТОГЕН ЗОНАЛАР

«Сирли ҳодисалар» бўлими томонидан тайёрланган мақолаларда марказий матбуот ва махсус нашрларнинг маълумотларидан фойдаланилади

Тушимда бошига дубулға кийган, қўлида қилич тутган бир суворий кўриниб, «Мени қийнаманглар, мен шу ердаман» деб ҳовлининг бир чеккасини кўрсатди. Ушанда ёш эдим, бунга эътибор бермадим. Лекин ўша йигит тушимга бот-бот кирадиган бўлиб қолди. Бир кун кечкурун бехосдан ҳовлининг ўша жойига бориб қолганимда кимдир уч марта исмиمنى айтиб чақирди. «Кимсиз?» деб сўрасам, «Мен ўша йигитман, шу ерда ётибман. Мени чопиб кетдилар» деган овоз эшитилди. Бу сафар ота-онам ҳам кўрқиди.

Ҳовлимизни янги олиб, уй солган эдик. Эскича маросимларни қилгандик, бу ҳодиса тўхтади. Кексаларнинг айтишича, ҳовлимиз адир ёқасидаги йўл устига тушган, бу ерда эса авваллари кўп жангу жадаллар бўлган экан. Шу ерга кимларнингдир қони тўкилган дейишади. Бу воқеани қандай изоҳлаш мумкин?

Салима АЛИЖОНОВА,
Уш вилояти, Новқат тумани,
Тожиқишлоқ, 5-бригада.

Уйимиз ёнида Эшонбува қабри деб аталадиган якка қабр бор. Тупроғи ҳар хил яра-чақа, сўгалларни даволайди,

узоқ-яқиндан кўп одам келиб туради. Ешлигимда оёғимга яра тошганда шифокорлар ёрдам беролмаган, шу қабр тупроғидан даво топгач ўзим ҳам унинг мўъжизавий хусусиятига ишониб қолдим. Қабр тупроғининг сири нимада? Эшонбува кучли биоэнергия соҳиби бўлганмикан?

Шухрат УРИШЕВ,
Андижон вилояти, Шаҳрихон шаҳри,
Ойбек кўчаси, 52-уй.

Мухарририятга келаётган мактублар орасида бу хил саволлар жуда кўп. Ер юзида яхши ва ёмон жойлар борлигининг сабаби нимада? Илм-фан бу тўғрида қандай фикрда? Қуйидаги мақолада шу саволларга жавоб беришга уриниб кўрилади, бироқ уни бехосият ва хосиятли жойлар ҳақидаги узил-кесил хулоса деб қабул қилмалик керак асло. Мақоладаги фикрлар шунчаки мулоҳазалар, илм-фан бехосият ва хосиятли жойлар ҳақида умуман индамай тургандан кўра, фараз, тахмин кўринишида бўлса ҳам бирон фикр билдиришга уринмоқда. Зотан, ҳар қандай илмий хулоса тадқиқотлар яқини, тадқиқотлар эса ҳаммиша фаразу тахминлардан («Мана бундай эмасмикан!», «Балки мана бундайдир!») бошланади.

Борлиқ тўғрисидаги эски тушунчалар йўқолиб, янги тушунчалар туғилишидек буюк жараён атрофимизда, биз буни истаймизми-йўқми, англаймизми-йўқми, барибир давом этаверади.

В. И. ВЕРНАДСКИЙ,
«Табиатшуноснинг фалсафий фикрлари».

Аксари кишилар нима учундир Ер шари мукамал ўрганиб бўлинган, энди ўрганиладиган жойи қолмади, деб ўйлашади. Бахтга қарши, эҳтимол, бахтимизгадир, аслида бундай эмас: Ер ҳақида кун сайин кўпроқ нарса билсак, уни тобора камроқ тушунаямиз.

Кола яриморонидаги қудуқни мисолга олайлик. Гиннеснинг рекордлар китобига кирган бу қудуқнинг чуқурлиги ҳозирга келиб 14 километрдан ҳам ошиб кетди. Бироқ... Ер шарини агар мактаб глобуси деб фараз қилсак, бурғулочилар бу «глобус»нинг ҳатто юпқа қоғозини ҳам тешиб ўтишолмади ҳали! Униси ҳам майли-я, ўта чуқур шу қудуқнинг ўзи бир қатор жумбоқларни келтириб чиқарганини айтмайсизми? Ер пўстининг техника етиб боролган чуқурлигини ўрганиш шуни кўрсатдики, унинг тузилиши олимлар шу вақтгача тахмин қилиб келгандан тамомила бошқача экан. Модомики, арзиманган 14 километрли чуқурлик шу қадар «ҳунар» кўрсатаётган экан, у ҳолда бутун бошли Ер шарининг тузилиши ва ривожланиши тўғрисида нима ҳам деб бўларди? Сайёраимиз олдимизга жумбоқ кетидан жумбоқ қўймоқда. Мавжуд фаразлар эса сайёра миқёсидаги кўпбл сирли ҳодисаларни изоҳлаб беролмаяпти ҳозирча.

Бутун дунёда учрайдиган сон-саноксиз бехосият ва хосиятли жойлар ана шу хил муаммолардан биридир.

«ИБЛИС ДЕНГИЗИ» ВА «АТЛАНТИКА ҚАБРИСТОНИ»

Бу худди ханжарнинг зарбидек!.. Тезроқ ёрдамга келинлар!.. Акс ҳолда омон қолмаймиз!

Бермуд учбурчагида ғойиб бўлган «Раифуку-мару» номли япон кемасидан олинган сўнгги радиограмма.

— Кит овловчи «Владивосток» флотилияси йўлга чиқиш арафасида эди, — деб ҳикоя қилади денгизчи Б. Устименко. — Сафар олдидан денгизчиликда бой тажрибага эга бўлган эски дўстим бир халтача бугдой дони олиб келди.

— Сафарингиз тўққиз ойга чўзилади, — деди у. — Бунақа саёҳатда эса қўшимча дармондори ортиқчалик қилмайди. Мана шу бугдойни ундириб, эрталаблари асалга қўшиб еб юрасан.

У шундай деб бугдойни ундириш йўлини ҳам тушунтириб берди. Бир ҳовуч дон илиқ сувда ювилиб, идишга текис қилиб ёйилади ва нам дока билан ёпиб қўйилади. Эртасига дондан кўк майса униб чиқади. Ана шу кўк майсани нонуштадан олдин асалга қўшиб ейиш керак.

Сафарда бунга қўлим тегмади аввалига, Саратон тропик минтақасида, тахминан Япония билан Филиппин ороллари ўртасида ов қилиб юрганимиздагина антиқа совғани эслаб қолдим. Кунлар иссиқ бўлганидан намланган дон бир кундаёқ баравж униб чиқа бошлади. Эрталаблари бугдой дармондори ейишни қанда қилмай, бардам-тетик юравердим.

Кемада бирон нимани яшириш қийин. Уртоқларим бугдой ундиришга қизиқиб қолишгани, бажонидил дон ҳам бердим, ундириш йўлини ҳам ўргатдим. Узим эса озроқ танаффус қилмоқчи бўлдим.

Орада маълум вақт ўтди, флотилиямиз Шимолий Америка соҳилларига яқин жойга ўтиши керак бўлгани учун Мидуэй оролларига қараб йўлга чиқдик. Кўп ўтмай ғалати воқеа юз берди.

— Хўш, қалай, бугдойни ундириб ётибсанми? — деб сўрадим палуада танишимни учратиб қолганимда.

— Икки кун рисоладагидек бўлди ҳаммаси, — деб жавоб қилди у, — ҳозир эса нима бўлаётганини тушунолмай қолдим. Дон шишяпти, лекин кўк майса униши ўрнига, ёрилиб, ичидан ғалати оқиш нарса оқаяпти.



**САВОЛЛАРИНГИЗГА
ЖАВОБ БЕРАМИЗ**

«Оббо, бу нимаси бўлди яна?— деб ўйладим.— Текшириб кўриш керак...»

Устименко шу заҳотиёқ донни ундиришга тайёрлаб қўйди ва эртасига ўртоғи айтган ғалати ҳолга дуч келиб ҳайратда қолди. Ана шундагина у бир неча кундан бери ўзини ланж, лоҳас ҳис қилаётганини эслади. Эрталаблари минг машаққат билан кўз очади, пиллапоаялардан-ку тутқичга осилиб аранг кўтарилади. Авваллари ҳеч бунақа бўлмасди. Бошқалардан сўраб-суриштирди. Маълум бўлишича, денгизчиларнинг кўпчилиги шу аҳволда экан.

Устименко ўз кузатишларини Халқаро кит овлаш комиссиясининг шу сафарни кузатиб бораётган вакилига айтиб кўрди. Япон эса елкасини қисиб, кулиб қўя қолди:

— Бунинг ажабланидиган ери йўқ — флотилия «Иблис денгизи»да сузиб борапти. Бу ерда бутун бошли кемалар ғойиб бўлади. Бизнинг хариталаримизда бу жой қизил чизиқ билан ўраб қўйилган, денгизчилар айланиб ўтишади. Эътибор қилинг-а: бу ерда на кит, на дельфин, ҳатто қуш учрамайди. 1955 йили бу жойга «Кале-мару-5» кемасида илмий экспедиция юборилган эди. У ном-нишонсиз йўқолиб кетди, тақдири ҳануз номаълум. Ҳукуматимиз «Иблис денгизи»ни кемалар сузиши учун хатарли жой деб эълон қилган...

Машъум донг таратган бу мудҳиш жой ортада қолиб кетди, бугдой донлари яна баравж униб чиқа бошлади. Ваҳоланки, флотилия қирқинчи параллелдан ўтиб анча шимолга кетган, қаюталарда ҳаво ҳарорати 18 даражага тушиб қолганди. Аммо дон бўлиқ бўлиб униб чиқаверди, денгизчиларда эса бош оғриғи, уйқу босиши йўқолган эди. Чамаси, «Иблис денгизи»да ҳаёт шунчаки ўлмайди, бугдой донига қараганда, умуман туғилмайди ҳам.

Б. Устименконинг қизиқарли тажрибасини Болтиқ кемачилигига қарашли «Новомосковск» кемасида денгизчи Ю. Васильев такрорлади. У Бермуд учбурчагидан кўп марта ўтишига тўғри келган, ҳатто Саргасс денгизида мутлақо тинч шароитда бир кема тўсатдан чўкиб кетганини ҳам кўрган. Устименконинг тажрибаларидан қабар топгач, Васильев шунга ўхшаш тажриба ўтказишга қарор қилди: дон унштини кузатиш орқали «Дўзах доираси» деб ном олган жой — Атлантика океанининг Мексика кўрфази, Бермуд учбурчаги ҳамда Азор оролларида шарқдаги сув сатҳини ўз ичига олган ҳавзасининг шарқий сарҳадларини аниқламоқчи бўлди.

Кема ўттизинчи параллелдан ўтар-ўтмас бодиринг ва редиска уруғлари ўсишдан тўхтади. Ер шарида Япония яқинидаги «Иблис денгизи»нинг нақ қарама-қаршисига жойлашган «Атлантика қабристони» уруғлардаги ҳаётни ўлдириш билан ўзини намоён этганди.

Фазогирлар Ерга коинотдан назар ташлаб, океанларда улкан сув «қир»лари ва «чўкма»ларини кўришган, ўртадаги фарқ ўнлаб метрдан иборат эди. Энг муҳими — улар ўзгармайди, демак, тўлқинлар эмас. Ана шундай сирли «чўкма»лардан бири машъум Бермуд учбурчагида жойлашган. Бу жойнинг яна қандай номлари йўқ дейсиз: «Иблис макони», «Дўзах доираси», «Атлантика қабристони», «Лаънатланганлар денгизи»... Лекин америкалик Винцент Гаддиснинг 1964 йили чоп этилган «Ҳалокатли Бермуд учбурчаги» мақоласи туфайли шу ном умумий бўлиб қолди.

Ана ўшандан буён «учбурчак» Ердаги жумбоқлар орасида биринчи ўринни эгаллаб келади. У ҳақда ақалли бир сатр ёзмаган вақтли нашрнинг ўзи бўлмас керак. Бироқ сирли равишда ғойиб бўлаётган кемалар ва тайёралар атрофида матбуотда кўтарилган шов-шув бу бехосият жойни жиддий тарзда ўрганишга ёрдам беришига сирли ҳодиса мавжудлигининг ўзини шубҳа остига оладиган бадгумон чиқишлар билан жавоб қила бошлашди. Қизиқ кетган баҳсларда эса Бермуд учбурчаги сайёранинг ягона бехосият жойи эмаслиги унутиб қўйилди.

Ер шарининг икки чеккасидаги машъум бехосият жойлар нафақат мудҳиш таъсирига кўра, балки номи бўйича ҳам ўзаро ўхшаш кетишига эътибор бердингизми: «Иблис денгизи», «Иблис макони»... Барча халқлардаги афсоналарга кўра, Иблиснинг макони — дўзах албатта чуқур ер остида жойлашганини бир эслаб кўринг-а! Шу афсоналарни яратган қадимги одамлар ер қаъридан ҳалокатли таъсир келишини ички бир ҳиссиёт орқали сеза олишмаганимикан балки?

Денгиз-океанлардаги бехосият жойлардан атиги иккитасини кўриб ўтдик, холос. Қуруқликда эса уларнинг сон-саногини йўқ.

ГЕОПАТОГЕН ЗОНАЛАР НИМА!

Замонавий илм-фан ва техника жадал ривожланишига қарамай, сайёраимиз ҳануз улкан сирли шар бўлиб қолапти, у ҳақда ҳатто биз — геологлар ҳам жуда кам нарса биламиз.

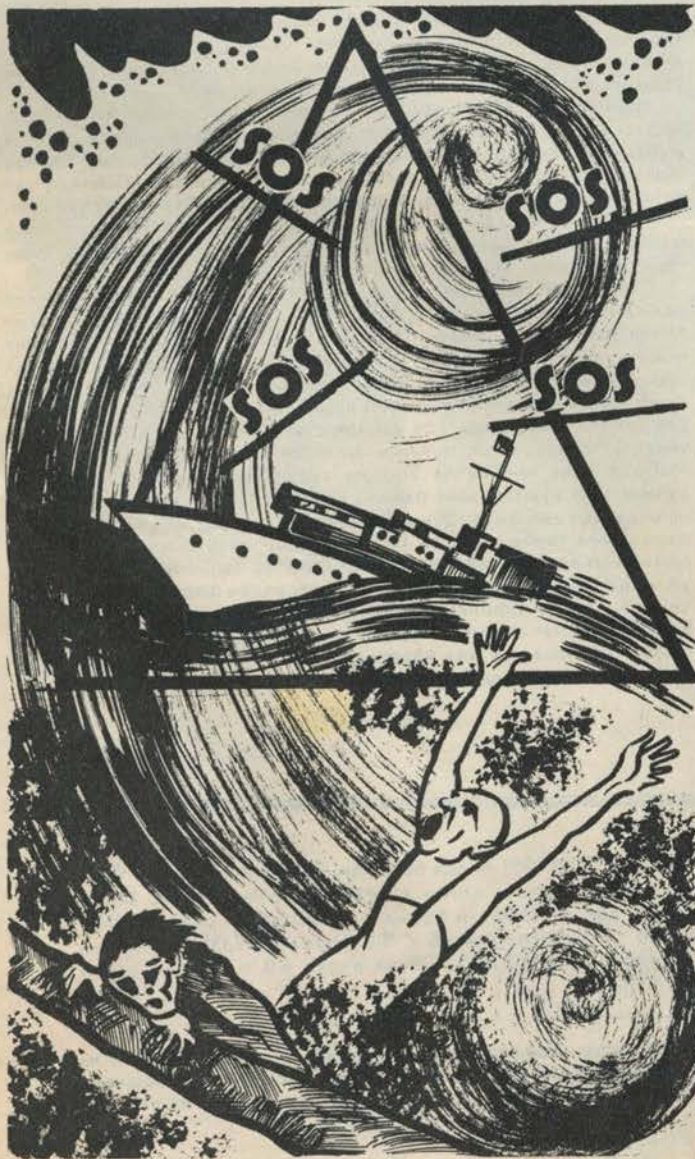
А. КРИВЦОВ,
ССЖИ Давлат мукофоти
нишондори, профессор.

Таниқли илмий журналист Игорь Царев «Шарпалар сайёраси» номи китобида хосиятли ва бехосият бир жой ҳақида шундай ҳикоя қилади.

«— У Волгабўйида, Сизрань шаҳри яқинида жойлашган. Урмон ичидаги кичик тепалик, устида харсанглар уйилиб ётибди. Худди қандайдир ер ости портлаши уларни ташқарига улоқтириб юборгандек. Харсанглар устидан бутун атроф кафтдагидек кўриниб туради. Бироқ шуниси ғалатики, турган ерингиз тепалик бўлишига қарамай уфқ билан баробардек кўринади. Гўё диаметри ўнлаб километрга тенг метеорит кратери ичидасиз-у харсанглар ерга кириб кетган метеорит қолдиқларидек туюлади.

Тошлар устида ўзимни энгил сездим, кейин эътибор бериб, ердан осмонга энгил қувват оқими кўтарилаётганини пайқадим, бу худди қизган асфальтдан кўтарилаётган ҳовурни эсларди. Қизиғи шундаки, тош устида бир неча дақиқа туриб, анчагина тетиклашдим. Сўнгра, «кратер»га чуқурроқ разм солиб, марказий тош чиндан ҳам қандайдир қувват тарқатаёпти, деган хулосага келдим. Атрофдаги ниҳоллар ёш, тепаликдаги дарахтлар эса баҳайбат эди. Яна, тоғтерак япроқлари топ-тоза бўлгани ҳолда эман барглари тошларнинг оқиш ва упадек майин увоғи билан қопланганди. Тепалик яқинида ташландиқ кишлоқча бор, бир неча уйда ёз кезлари чорбоғчилар яшашиди. Менга бу жойда қулупнай жуда йирик бўлади деб мақтаганлар ҳам шулар эди.

«Кратер» марказидан юз метрча масофада жойлашган уйда беш киши турарди. Шу атрофда бўрилар изғиб юриши туфайли кечаси эшикнинг илмоғини солиб қўярди. Бир кун киимдир тикилиб туришидан уйғониб кетдим: полдан бир метрча ба-



БАХТЛИ ЙИЛГА ТАКЛИФ

Келгуси — 1992 йил мучал бўйича Маймун йили. «Маймун» арабчада «бахтли», «қутлуғ», «дуборақ», «ижобий таъсир этувчи» деган маъноларни англатади. Шояд шундай бўлса Янги йилимиз... Ёзда Янги йилдан гап очганимиз бежиз эмас. Янги йил Ғарб учун 1 январдан, Шарқ учун 22 мартдан бошланса, биз ва Сиз учун, азиз муштарийлар, 1 августдан — обуна мавсуми очилишидан бошланади.

Мучал бўйича Маймун йилида туғилганлар ақлли, топқир, киришимли, хушчақчақ, илтифотли, илмга ниҳоятда ташна, ҳаммиша ҳамма нарсадан хабардор, хотираси кучли бўлиб, иқтисодий жиҳатдан яхши яшашади. Маймун йилида «Фан ва турмуш» худди шундай бўлишга ваъда беради, фақат... иқтисоддан ташқари.

Ўзингиздан қолар гап йўқ, ҳаётни иқтисод бошқараётти ҳозир. Бултур, жамики рўзнома-ойномалар нархи ошганда биз бир қатор мутасадди ташкилотларнинг кучли қаршиликка қарамай, Сиз азиз муштарийларни ўйлаб, «Фан ва турмуш» баҳосини атиги 20 тийинга оширгандик. Бироқ бозор деганлари ўз ҳақини олмай қўймас экан, ойнома ўз харажатини қоплашга қийналиб, мушкул аҳволга тушиб қолди. Начора, бошқа нашрлар қатори биз ҳам бозор қонунига бўйинсунушга мажбур бўлдик. Минг бор таассуфлар билан маълум қиламизки, 1992 йилдан бошлаб «Фан ва турмуш»нинг обуна нархи 1 сўм, чакана баҳоси 1 сўм 20 тийин.

Муштарийларимиз бу синовга бардош берадилар деб ишонамиз. Ҳақиқий мухлисларимиз «Фан ва турмуш»дан юз ўгиришмайди ва ўзларини бахтли йилдаги ғаройиб суҳбатлардан бебаҳра этишмайди деган умиддамыз.

ландликда иккита яшил чўғ ёниб турарди. «Бўри!» деб ўйладим беихтиёр. Ҳаммамиз саросимада бу «кўзлар»га тикилиб қолгандик. Кимдир беҳосдан қимирлади-ю «кўзлар» ғойиб бўлди ва қоронғида... эшик шарақлаб ёпилди. Ирғиб туриб чироқни ёқсак... эшик илмоғи солинганча турарди.

Бир неча тун шу алфозда ўтди. Қоронғида ғира-шира шарпалар кўринар, буюмларимиз девордаги миҳларга илиниб қоларди. Ҳаммамизни бир савол қийнади: агар бу рўё десак, қаердан пайдо бўлди? Ҳеч биримиз аввал бунақа синоатга дуч келмагандик. Мен яқин атрофни ўрганишда давом этарканман, тунги шарпалар осмонга яққол сезилиб турган қувват оқимини нурлантираётган тошлар билан боғлиқ, деган хулосага келдим».

И. Царев тасвирлаганга ўхшаш жой Вильнюс шаҳрининг шимолида ҳам бор. Олимлар ўрмондаги ялангликда атрофдаги оқиш ўсимликлардан яққол ажралди турган иккита яшил доирани топишди. Уларнинг бирида юқоридан пастга йўналган қувват оқими аниқ сезилади, одамни гўё ерга босаётгандек бўлади. Бошқа доирада эса оқим осмонга йўналган, бир неча дақиқа турсангиз тетиклашиб, куч-қувватга тўласиз.

Томск шаҳрида тўққиз қаватли тураржой биноси шундай доира устига тушиб қолган. Хоналарда шарсимон қизил олов пайдо бў-

либ портлайди, бундан аввал одамларда юрак зирқираб оғриб, гурсиллаб ура бошлайди... Олимлар уй жинслар ёриғига тушганини аниқлашди. Геофизик майдонларни ўлчаш пайтида «зона» таъсирини тадқиқотчилар ҳам сезишди: бўғинлар қақшаб, бош оғриб, бутун бадан санча бошлади. Май ойида эса Марказий телевидениенинг «Время» ахборот кўрсатувида Омск шаҳридаги бир уйда ғалати портлаш рўй бергани намойиш қилинди: номаълум куч полни парчалаб, деворни ўйиб юборган эди...

Ҳўш, бу хил ҳодисанинг сири нимада? Бу тўғрида ҳозирча жуда кам нарсга маълум, тахминлар бор, холос. Масалан, олимиялик олим Хартманнинг фаразига мувофиқ, бутун ер юзи ҳосиятли ва беҳосият жойларга бўлинган. «Хартман тўри» деб аталувчи геобиологик тўр билан изоҳланувчи бундай ерлар «геопатоген зоналар» деган ном олган («гео» — ер, «патоген» — «касаланган, касаллик чақирувчи» демакдир). Хартман тўри геомангит нурланишининг кўринмас нур дасталари бўлиб, худди параллел ва меридиан чизиклари каби шимолдан жанубга ва ғарбдан шарққа қараб жойлашган. «Касал» зоналар — нур дасталари кесилган жойлардир. Ер қаъридан келувчи нурланиш нималиги ҳозирча номаълум. Лекин айрим олимларнинг фикрича, у одамларнинг соғлиги, иш қобилияти ва умр муддатига зарарли таъсир кўрсатади.

Бинобарин, одам узоқ вақт «ёмон» жойда ётиб юрса, тез-тез касалланадиган бўлиб қолади, умуман, соғлигини йўқотади. Шу боис ҳам баъзи халқларда янги уйга аввал мушукни киритиш одати бор, чунки у ҳеч маҳал «ёмон» жойда ётмайди. Мушук хонани айлиниб чиқиб қаерни маълум кўрса, каравотингизни бемалол ўша жойга қўяверишингиз мумкин.

Австриядаги Зальцбург муаллимлик илмгоҳи геопатоген зоналарни тадқиқ этиш учун маблаг ажратди. Олимлар ер нурланишининг ўқувчиларга таъсирини ўрганиб чиқишди. Улар 10 мингдан зиёд одам билан суҳбатлашиб ва уч мингга яқин тураржой биносини текшириб чиқиб, болаларнинг ўқишдаги ўзлаштириши ер таъсирига ҳам бевосита боғлиқ, деган хулосага келишди. Яъни, ўқувчининг партаси зарарли зонага қўйилганда ўзлаштириши кескин пасайиб кетиши аниқланди.

Шунинг ўзи бўлса қанийди-я! Геопатоген зонада яшовчилар нафас қисиб, артрит, бронхит, рак каби касалликларга кўпроқ мубтало бўлишади... Латиш олими Лигерс геопатоген зонада жойлашган молхонадаги сигирларни кўп йиллар мобайнида кузатиб, улар хавфсиз ердаги сигирларга нисбатан кўпроқ касалланишини аниқлади. Беҳосият жойда сақланадиган сигирлар мастит, лейкоз, сил касалликларига йўлиқар, сути камайиб, бактериялар билан ниҳоятда ифлосланиб кетар экан.

Геопатоген зоналар одам ва ҳайвонга зарар келтирибгина қолмайди, гоҳ бундай ерларда ақл бовар қилмайдиган ҳодисалар юз беради. Беҳосият жойга тушган уйда яшовчиларнинг боши кулфатдан чиқмайди асло. «Мен дахрийман, ҳар хил бидъат-хурофотга ишонмайман!» деб мактанувчи одам шундай жойда яшаб ўзини кўрсатишга уриниб кўриши мумкин, албатта. Лекин... гоҳ кўлини синдиради, гоҳ қайноқ сув тўкилиб кетади устига, гоҳ уйга ўт тушади, гоҳ печкаси ёрилади, гоҳ томи босиб қолади. Мабодо вақт ганиматда этагини силкитиб жўнаб қолмаса, бир кунмас бир куни ақлдан озиши, ўзини жарликка отиши ёки осиб қўйиши ҳеч гап эмас. Бундай уйлар ўн йиллар мобайнида эшик-деразасига танба урилган ҳолда туради, улар ҳақидаги машъум овоза чор атрофга ёйилаверади. Одамлар бир-бирларига бундай уйларда кечаси сирли ёруғлик ва аллақандай шарпалар кўрингани ҳақида гапирга бошлашади... Бу қуруқ сафсата эмас мутлақо! Балки беҳосият жойнинг кўрсатаётган «хунари»дир! Башарти текшириб кўрилса, шу хил уйларнинг ҳар юзтасидан тўқсон тўққизтаси геопатоген зона устига тушган бўлиб чиқади.

(Давоми бор)

Ежемесячный научно-популярный журнал АН УзССР
«Фан ва турмуш» («Наука и жизнь») № 7 [441] 1991 г.

Қўлёзма ва расмлар Саҳифаловчи Ҳалима УСМОН қизи
қайтарилмайди Бадий муҳаррир Ақром БАҲРОМОВ

Ойномамиз мақолаларидан фойдаланилганда
«Фан ва турмуш»дан олинган»
деб кўрсатилиши шарт.

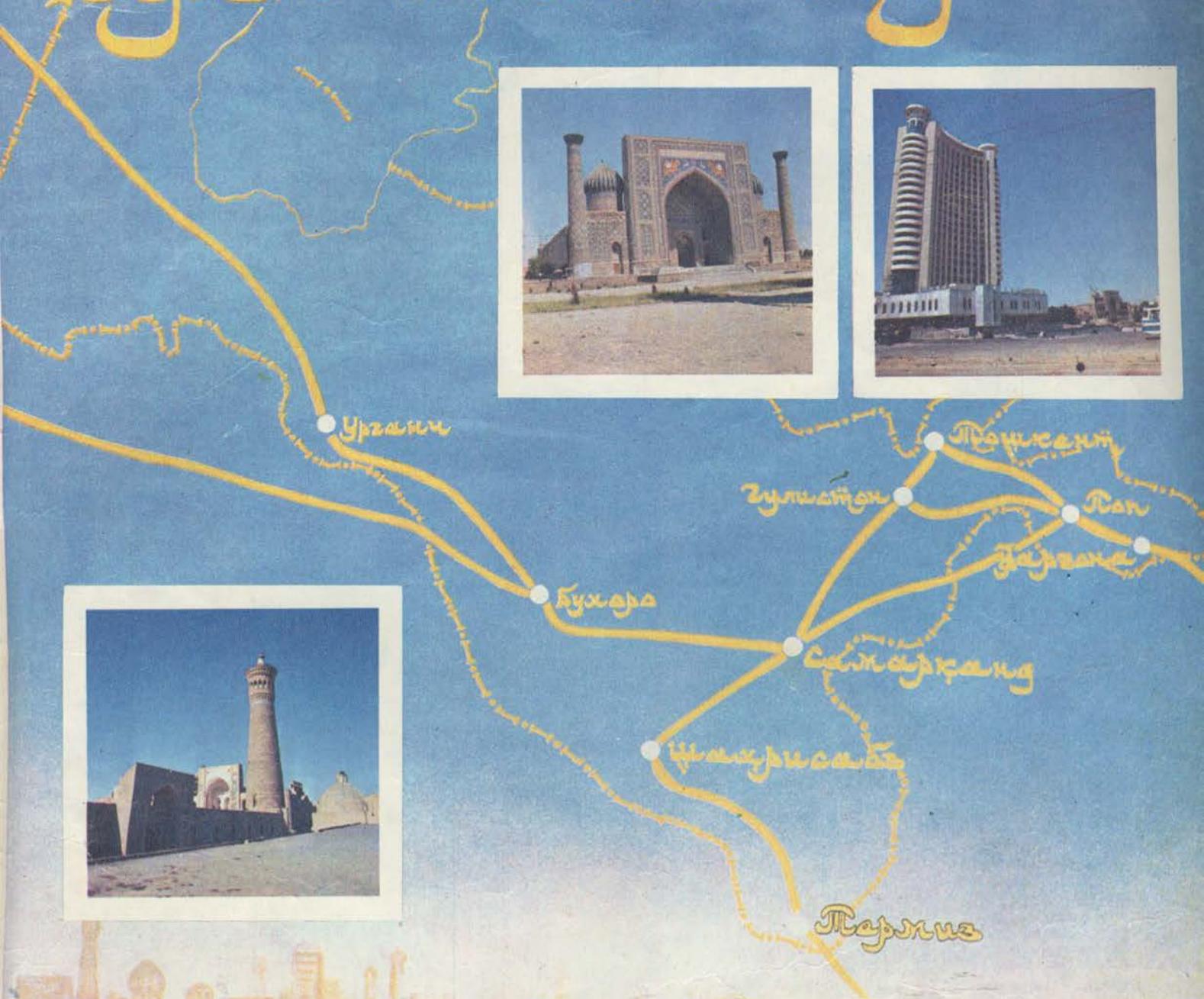
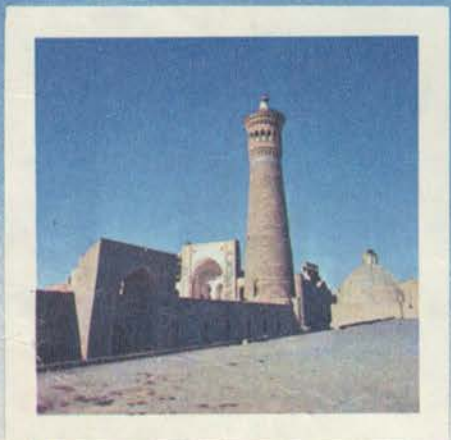
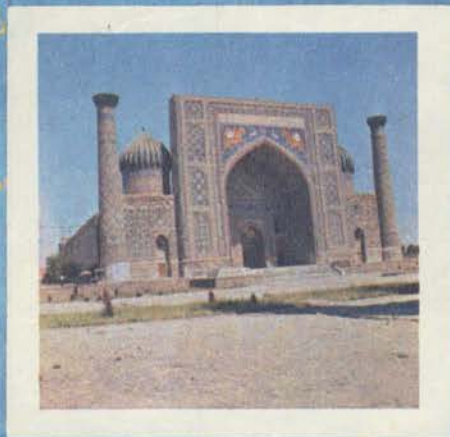
Унвонимиз: 700000, Тошкент ГСП (П) Гоголь кўчаси 70-уй
Телефон 33—07—05.

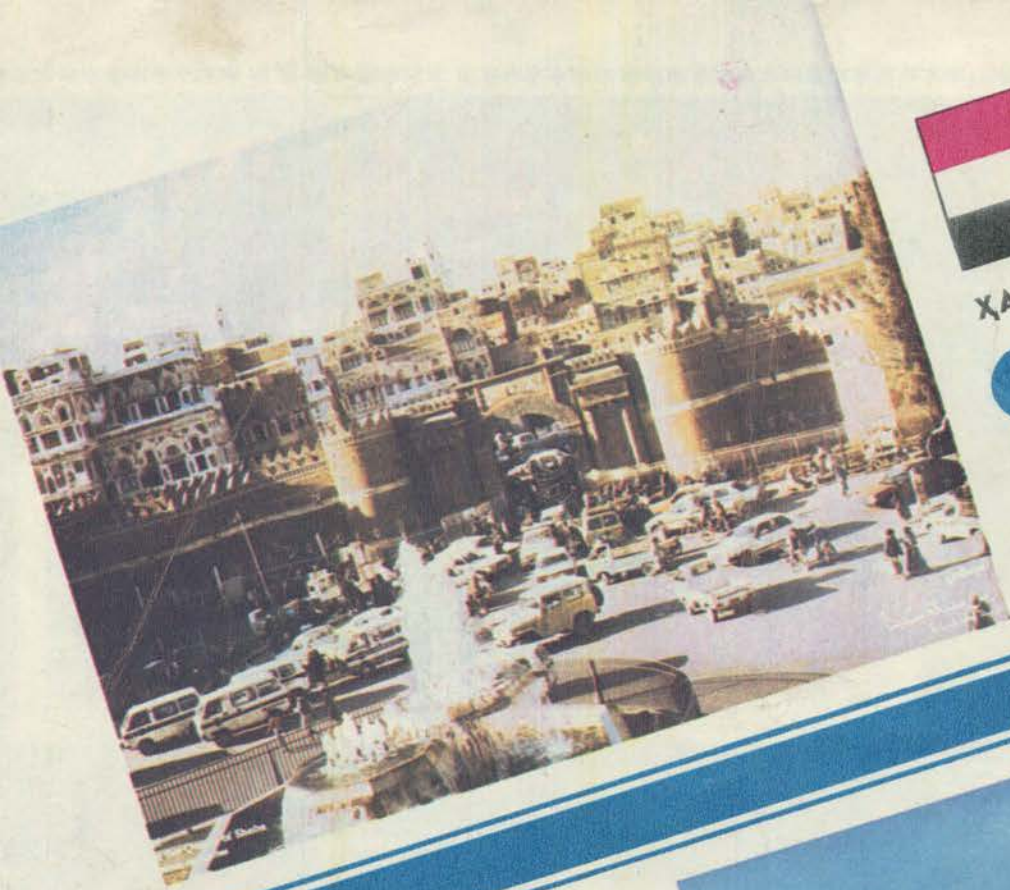
Теришга 17.05.1991 йилда берилди. Босишга 13.06.1991 йилда рухсат этилди. Қоғоз 60×90¹/₈. Ботиқ босма. Ботиқ босма қоғози. Шартли босма т. 4,0. Шартли рангли намуналар 10. Нашриёт-ҳисоб т. 5,0. Нусхаси 373371. Буюртма № 5360. Нашр № 615. Обуна нархи 6 0 т., чакана нархи 80 т.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси нашриёти-нинг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси, Тошкент шаҳри, ГСП, 700083 «Правда» газетаси кўчаси, 41-уй.

© «Фан ва турмуш»

Буюк ипак йўли

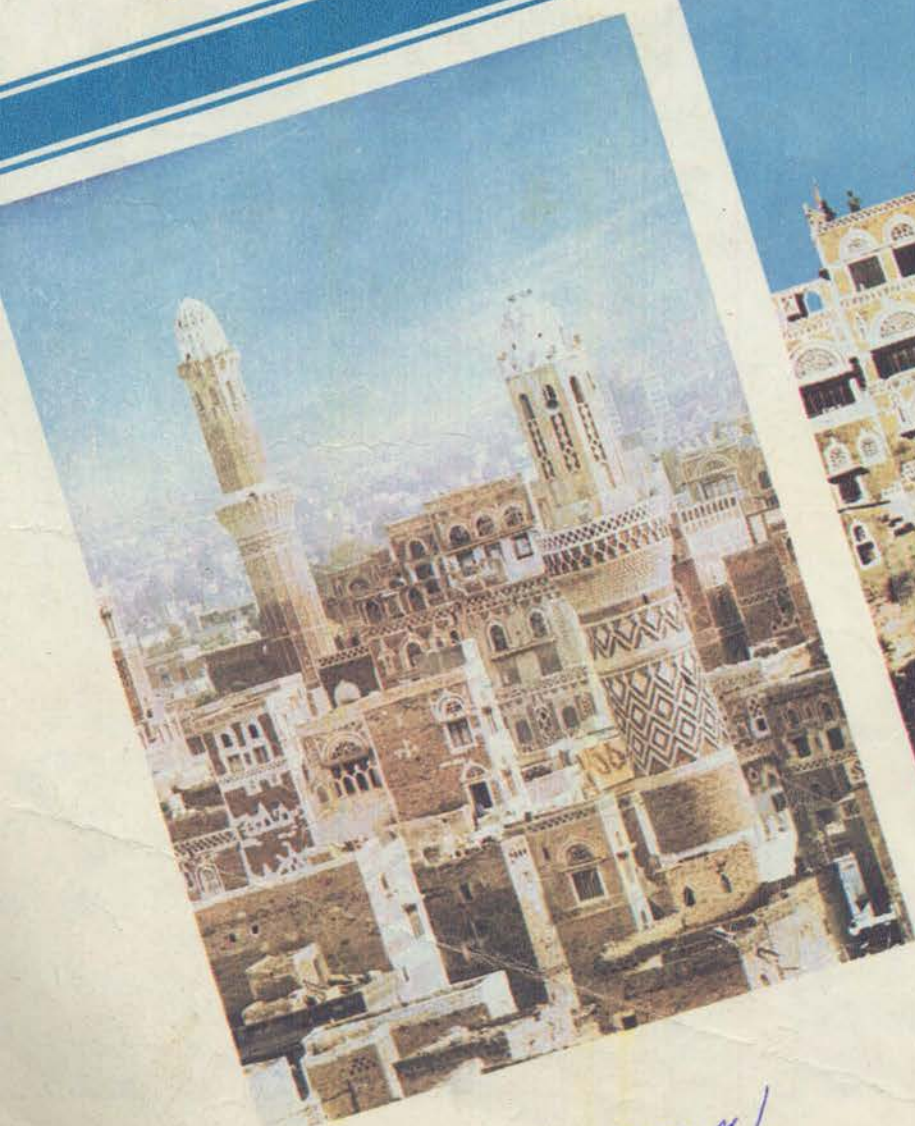




ҲАЗРАТИ СОМ ШАҲРИ



Санъо — Яман Араб жум-
хуриятининг пойтахти. Унга
Нуҳ пайғамбарнинг ўғли —
ҳазрати Сом асос солган, деган
ривоятлар бор. Ана шу шаҳар ху-
сусида ва умуман Яман мамлака-
тига қилган сафаридан олган таас-
суротлари тўғрисида тарих фан-
лари номзоди Зоҳидилло МУНАВ-
ВАРОВ ҳикоя қилади.



ФАН ТУРМУШ

ISSN 0134 4560 ИНДЕКС 75421
Чакана нархи 80 тийин
Обуна нархи 60 тийин

14 07 163 91